

SPİNOZA'NIN BİLİNÇ TEORİSİ: 'FİKRİN FİKRİ', BİLİNÇTE DERECE FARKLARI VE 'KENDİLİK BİLİNCİ'

Spinoza's Theory of Consciousness: 'Ideas of Ideas', Degrees of Consciousness and 'Self-Consciousness'

ENES DAĞ

Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü,
Ankara, Türkiye

Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities And Social Science, Department Of
Philosophy, Ankara, Türkiye

edag@ybu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-3339-2242>

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü /Article Types: Research Article

Geliş Tarihi /Received: 15 Ağustos2022

Kabul Tarihi/Accepted: 2 Aralık 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Aralık 2022

ATIF/CITE AS:

Dağ, Enes, "Spinoza'nın Bilinç Teorisi: 'Fikrin Fikri', Bilinçte Derece Farkları ve 'Kendilik Bilinci', Hitit İlahiyat Dergisi, (Aralık/December 2022) 21/2, 885-920. DOI: 10.14395/hid.1162658

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak (turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr <https://dergipark.org.tr/pub/hid>
Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review

Ethical Statement It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr - <https://dergipark.org.tr/pub/hid>

Conflicts of Interest The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Spinoza's Theory of Consciousness; 'Ideas of Ideas', Degrees of Consciousness and 'Self-Consciousness'

Abstract

There is a significant debate going on long time about the existence of a theory of consciousness in Spinoza's philosophical system of thought. This article, on the one hand, offers a different reading to alleviate the current debate, and on the other hand, it aims to bring the main theses of the discussion in question to the Turkish philosophy literature, which has not been studied yet. In this matter, it is argued that a theory of consciousness can be deduced in Spinoza's system of thought, and despite all its parallelism, the possibility of conceptual thinking the "mind" independently from the "body" even if not in reality, is examined. In this context, first, the doctrine of "ideas of ideas" is put forward as the metaphysical basis of consciousness. Then, the "degrees of consciousness", which are formed according to the mind's ability to reach more "ideas" about the parts that make up the complex structure of the body, and to extract the "ideas of ideas" from these "ideas", are determined as the epistemological aspect of consciousness. Depending on the degrees of ideas of the body's affections by the mind and the kinds of knowledge, it is determined how the human mind reaches the consciousness of "self", "God" and "other things". The conclusion in the study is that in Spinoza, consciousness is built on "knowledge"; while "ideas" represents knowledge, the "ideas of ideas" represents consciousness. Thus, the unclear boundaries of the distinction between "conscious minds" and "un-conscious minds" and "conscious ideas" and "un-conscious ideas" in the human mind, which are at the center of almost all discussions, are tried to be clarified. In this sense, Spinoza's theory of consciousness in its most general scope is based on the theory of mind and the theory of knowledge, which is a result of first. In Spinoza's theory of mind, especially when it comes to the human mind, every change that occurs in the body, corresponds to an idea (parallelism) or is represented as an idea. The ideas that occur in the human mind are just representations of the affections of the body, that is, of the changes that occur in the body according to the effects it receives and influences as a result of the relations established by the body. While the human mind perceives some of these ideas in a "confused", "fragmentary" or "inadequate" way, it grasps some of them "clearly" or "adequately". Spinoza puts forward his theories of mind and knowledge on this basis. However, the human mind is not settled with only the ideas of the body's affection that occur in it, but also constitute secondary ideas about these ideas, regardless of whether they are adequate or inadequate. These secondary ideas express awareness of primary ideas, whether they are adequate or inadequate. In the article, this constitution and awareness, that is, the "ideas of the ideas", is tried to be revealed in detail as the basic ground or main line of the Spinozist theory of consciousness. Other results or outcomes of the theory of consciousness require first to understand this basic ground. Accordingly,

the human body is a very complex structure that has the most parts or components in Nature compared to the others. The human mind, on the other hand, has the capability to reach ideas about each element and its change of the complex structure of the body. However, the content of these ideas is formed according to the degree to which the human mind recognizes its own body. The degree to which the human mind knows its own body also determines the degree of its consciousness. Spinoza states that non-human beings also have a certain "degree of animation", and while stating that what he says is valid for other beings as well as human beings, he also tries to justify that the human body is superior to other bodies and the human mind to other minds. Spinoza sees the superiority of one body over the other as the ability of one to perform more actions on one's own, compared to the other. The more parts a body has or the more different kinds of objects it contains, the more it is available to perform actions and influences or receives effects. Because when a body encounters or interacts with other bodies, each of its parts can be affected by this encounter or relationship. Therefore, the more complex the body has, the more ideas the mind can have. This is the reason why the mind of a person is superior to other minds because of whose body is superior to other bodies. Depending on the human mind's ability to know its own body, there are "unconscious ideas" and "conscious ideas" between the two minds when compared to and between ideas in the same mind, as well as a difference degree in consciousness from a lower level to a higher level. This degree of difference is discussed in the article as the epistemological result or outcome of consciousness. The "self-consciousness" of human, which comes to the fore as a result of considering the metaphysical basis of consciousness and its epistemological result together, constitutes the last subject of the article.

Keywords: Philosophy, Spinoza, Mind, Consciousness, Ideas of Ideas, Self-Consciousness, Panpsychism.

Spinoza'nın Bilinç Teorisi; 'Fikrin Fikri', Bilinçte Derece Farkları ve 'Kendilik Bilinci'

Özet

Spinoza sisteminde bir bilinç teorisinin varlığı konusunda dünden bugüne devam etmekte olan ciddi bir tartışma mevcuttur. Bu makale, bir yandan mevcut tartışmanın hafifletilebilmesi için farklı bir okuma teklifi sunmakta, diğer yandan ise söz konusu tartışmanın ana tezlerini -henüz bu konuda herhangi bir çalışmanın yapılmadığı- Türkçe felsefe literatürüne kazandırma amacı gütmektedir. Bu doğrultuda, Spinoza sisteminde bir bilinç teorisinin çıkarılabileceği savunulmakta ve tüm paralelizmine rağmen gerçekte olmasa bile kavramsal olarak zihni bedenden bağımsız bir biçimde düşünebilme imkânı irdelenmektedir. Söz konusu bağlamda, öncelikle "fikrin fikri" doktrini, bilincin metafizik temeli olarak ortaya konulmaktadır. Daha sonra bedenin kompleks yapısını oluşturan parçalara dair zihnin daha fazla "fikir"e ulaşabilme ve bu "fikir"lerden "fikrin fikri"ni çıkarabilme durumuna göre oluşan "bilinç dereceleri", bilincin epistemolojik yönü olarak saptanmaktadır. Bedenin etkilenişlerinin zihin tarafından bilinme derecesine ve bilgi türlerine bağlı olarak insan zihninin nasıl "kendisinin", "Tanrı"nın ve "diğer varolanlar"ın bilincine ulaştığı tespit edilmektedir. Çalışmada varılan sonuç, Spinoza'da bilincin "bilgi" üzerine inşa edildiği, "fikir"ın bilgiyi, "fikrin fikri"nin bilinci temsil ettiğidir. Böylece, neredeyse tüm tartışmaların odağında olan "bilinçli zihinler" ile "bilinçsiz zihinler" ve insan zihnindeki "bilinçli fikirler" ile "bilinçsiz fikirler"e dair ayırımın net olmayan sınırları belirginleştirilmeye çalışılmaktadır. Bu doğrultuda Spinoza'nın bilinç teorisi, onun en genel kapsamıyla zihin teorisiyle ve bu teorinin bir sonucu olan bilgi teorisiyle temellendirilir. Spinoza'nın zihin teorisine göre, özellikle insan zihni söz konusu olduğunda bedende gerçekleşen her değişim zihinde bir fikre tekabül eder (paralelizm) ya da bir fikir olarak temsil edilir. İnsan zihninde meydana gelen fikirler, bedenin etkilenişlerinin, yani bedenin kurduğu ilişkiler neticesinde alıp verdiği etkilere göre kendisinde meydana gelen değişimlerin birer temsilinden ibarettir. İnsan zihni bu fikirlerin bir kısmını "bulanık", "bölük-pörçük" ya da "yetersiz" (*inadequate*) bir şekilde algılamakta, bir kısmını da "apaçık", "upuygun" ya da "yeterli" (*adequate*) bir şekilde kavrar. Spinoza bu temelden hareketle zihin ve bilgi teorilerini ortaya koyar. Ancak insan zihni kendisinde meydana gelen bedenin etkilenişlerinin fikirleriyle yetinmez, aynı zamanda bu fikirlerin yeterli ya da yetersiz olduklarına bakmaksızın onlara dair ikincil fikirler de oluşturur. Bu ikincil fikirler, birincil fikirlerin -yeterli ya da yetersiz olmalarına göre- farkındalığını ifade eder. Makalede bu oluşum ve farkındalık, yani "fikrin fikri" (*ideas of ideas*) Spinozacı bilinç teorisinin temel zemini ya da ana hattı olarak detaylı bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bilinç teorisinin diğer sonuç veya çıktıları da her şeyden önce bu temel zeminin anlaşılmasını zorunlu ya da gerekli kılmaktadır. Buna göre insan bedeni, diğerleriyle kıyaslandığında Doğada en fazla parçaya ya da bileşene sahip çok karmaşık bir yapıdır. İnsan zihni ise bedenin

kompleks yapısının her bir unsuruna dair fikirlere ulaşabilme imkanına sahiptir. Ancak bu fikirlerin içeriği, insan zihninin kendi bedenini tanıma derecesine göre oluşur. İnsan zihninin kendi bedenini bilme derecesi, aynı zamanda onun bilincinin de derecesini belirler. Spinoza insan dışındaki varlıkların da belli bir "canlılık derecesi"ne sahip olduğunu ve söylediklerinin insan kadar diğer varlıklar için de geçerli olduğunu belirtirken aynı zamanda insan bedeninin diğer bedenlerden, insan zihninin ise diğer zihinlerden daha üstün olduğunu temellendirmeye çalışır. Spinoza bir beden diğer bedenden üstünlüğünü, diğeriyle kıyaslandığında birinin kendi başına daha çok eylemi daha fazla gerçekleştirebilmesi olarak görür. Bir beden ne kadar çok parçaya sahipse ya da bünyesinde ne kadar çok çeşit cismi barındırıyorsa, o kadar daha fazla eylemi yerine getirmeye ve etki alıp vermeye müsait olur. Çünkü bir beden diğer bedenlerle karşılaştığında ya da ilişki kurduğunda, parçalarının her biri bu karşılaşmadan ya da ilişkiden etkilenebilir. Dolayısıyla beden ne kadar çok kompleks bir yapıdaysa zihin de o kadar çok fikre sahip olabilir. Bu, bedeni diğer bedenlerden üstün olan insanın, zihninin de diğer zihinlerden üstün olma sebebidir. İnsan zihninin kendi bedenini bilme imkanına bağlı olarak aynı zihindeki fikirler arasında ve birbiriyle kıyaslandığında iki zihin arasında "bilinçsiz fikirler" (*non-conscious ideas*) ve "bilinçli fikirler" (*conscious ideas*) olduğu gibi, daha düşük seviyeden daha yüksek seviyeye bilinçte derece farkı da oluşur. Bu derece farkı, makalede bilincin epistemolojik sonucu ya da çıktısı olarak ele alınmaktadır. Bilincin metafiziksel temeli ve epistemolojik sonucu birlikte düşünüldüğünde, insanın "kendilik-bilinci" makalenin son konusu olarak gündeme getirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Spinoza, Zihin, Bilinç, Fikrin Fikri, Kendilik-Bilinci, Panpsiizm.

Giriş

Spinoza yorumcuları Spinoza sisteminde bir bilinç teorisinin var olup olmadığı konusunda ikiye ayrılmaktadırlar ve bu farklılık pek çok tartışmanın doğmasına neden olmuştur. Tartışmanın birinci kutbunda, Spinoza felsefesinin bir bilinç teorisine ihtiyaç duyduğunu, ancak Spinoza sisteminin böyle bir teori için gerekli olan kavramsal kaynaktan yoksun olduğunu söyleyen ve Spinoza'nın sisteminde bir bilinç teorisinin çıkarılamayacağını iddia eden yorumcular vardır.¹ Tartışmanın diğer kutbunda ise, Spinoza sisteminde bir bilinç teorisi için gereken yeterli unsurların bulunduğunu iddia eden ve bu iddiaları da farklı, birbirine zıt argüman ve gerekçelerle ortaya koyan yorumcular vardır.² Bu çalışmada Spinoza felsefesinde bir bilinç teorisinin sistematik bir biçimde ortaya konulduğu iddia edilecektir. Bu iddia doğrultusunda bir yandan Spinoza sisteminde bilincin varolmadığını ileri süren yorumcular arasında en meşhur iki yorum olan Bennett'in ve Wilson'un görüşleri irdelenecek, gerekçelerine karşı eleştiriler ortaya konulacaktır. Diğer yandan ise Spinoza sisteminde bilincin varolduğunu ileri süren ve en dikkate değer üç yorum olan Curley, Garrett ve Nadler'in görüşleri incelenecek, gözden kaçırdıkları detaylar tespit edilecek ve onların ortaya koyduğundan daha farklı argümanlarla farklı sonuçlar ortaya konulacaktır.

Spinoza'nın "bilinç" anlamında Latince hem *consciuis* hem de *conscientia* kavramını kullandığı görülmektedir. İngilizceye *conscience* olarak çevrilen ve Türkçe karşılığı "vicdan" olan Latince *conscientia* kavramı, Spinoza'da "ahlakî" ya da "normatif" bir içerikten ziyade "kognitif" ya da "deskriptif" bir anlamda kullanılmaktadır. Spinoza Latince *consciuis*, (İngilizcesi *consciousness*) kavramı ile *conscientia* (İngilizcesi *conscience*) kavramı arasında herhangi bir ayırım gözetmemekte ve bunları birbirine özdeş, biri diğerinin yerine kullanılabilir (*exchangeable*) kavramlar olarak görmektedir. O nedenle

¹ Spinoza'da bir bilinç teorisinin var olmadığını ileri sürenler için bk. Jonathan Benett, *A Study of Spinoza's Ethics* (Melbourne: Cambridge University Press, 1984); Margaret Dauler Wilson, "Objects, Ideas and 'Minds': Comments on Spinoza's Theory of Mind", *Ideas and Mechanism: Essays on Early Modern Philosophy* (Princeton: Princeton University Press, 1999); Jon Miller, "The Status of Consciousness in Spinoza's Concept of Mind", *Consciousness: From Perception to Reflection in the History of Philosophy*, ed. Sara Heinämaa vd. (Dordrecht: Springer, 2007); Michael LeBuffe, "Theories about Consciousness in Spinoza's Ethics", *Philosophical Review*, 119/4 (2010).

² Spinoza'da bir bilinç teorisinin varlığını savunanlar için bk. Edwin Curley, *Spinoza's Metaphysics: An Essay in Interpretation* (Cambridge: Harvard University Press, 1969); Christopher Martin, "Consciousness in Spinoza's Philosophy of Mind", *The Southern Journal of Philosophy*, 45/2 (2007); Steven Nadler, "Spinoza and Consciousness", *Mind*, New Series, 117/467 (2008); Don Garrett, "Representation and Consciousness in Spinoza's Naturalistic Theory of the Imagination" *Interpreting Spinoza: Critical Essays*, ed. Charlie Heunemann (Cambridge: Cambridge University Press, 2008). Della Roca, *Spinoza* (Newyork: Routledge, 2008); Etienne Balibar, "A Note on 'Consciousness/Conscience' in Spinoza's Ethics", *Identity and Difference: John Locke and the Invention of Consciousness* (London: Verso, 2013).

Spinoza'da hem *consciuis* hem de *conscientia* kavramları "bilinç" ya da "şuur" anlamında kullanılmakta ve tamamen "bilişsel", "deskriptif" bir anlamı ya da "zihinsel bir süreci" ifade etmektedir.

Spinoza'nın bilinç teorisi, en genel anlamıyla onun zihin teorisi bağlamında temel ve anlam bulur. Spinoza'nın zihin teorisi, özellikle insan zihni söz konusu olduğunda bedende gerçekleşen her olay ya da durumun zihinde bir fikre tekabül etmesi (paralelizm) veya bir fikir olarak temsil edilmesidir.³ Dolayısıyla zihinde oluşan fikirler bedenın etkilenişlerinin birer temsilinden ibarettir. Ancak zihin bu fikirlerin bir kısmını "bulanık", "bölük-pörçük" ya da "yetersiz" (*inadequate*) bir şekilde algılamak, bir kısmını da "apaçık", "upuygun" ya da "yeterli" (*adequate*) bir şekilde kavrar.⁴ Ayrıca zihin kendisinde oluşan bu fikirlerin yeterli ya da yetersiz olduklarına bakmaksızın bu fikirlerle dair ikinci fikirler oluşturur. Bu ikincil fikirler, birincil fikirlerin farkındalığını ifade eder. Aşağıda bu oluşum ve farkındalık "fikrin fikri" (*ideas of ideas*) olarak detaylı bir şekilde tartışılacaktır.

Spinoza'nın "fikrin fikri" terminolojisi, "bilinç" (*conscious*) için metafiziksel bir temel oluşturmaktadır.⁵ Bununla birlikte insan bedeninde olan-biten şeylere dair temsiller birer fikir olarak insan zihnine yansısaya bile, kimi zaman insan bu fikirlerin "farkında" (*aware*) ya da bilincinde olmayabilir. Örneğin bir bebeğin bedeninde meydana gelen etkilenişler bebek zihnine birer fikir olarak yansısaya da bebek bu etkilenişlerin ya da yansımaların büyük çoğunluğunun bilincinde değildir; ancak benzer etkilenişler bir yetişkin zihninde fikirler olarak temsil edildiğinde yetişkin insanın bu temsillerin bilincinde olma imkânı daha fazladır.⁶ Aynı durum iki farklı yetişkin zihnin kıyasında da saptanabilir. Örneğin Spinoza "bilge insan" ile "cahil insan" kıyası yaparak ilkinin kendisinin, Tanrı'nın ve diğer varolan şeylerin bilincinde olduğunu,

³ Spinoza, "Ethics", *The Collected Works of Spinoza*, haz. ve çev. Edwin Curley (New Jersey: Princeton University Press, 1985), c.1, IIP12, 456-457. Anılan künyeye dayanan *Ethica* referansları standart haline gelmiş kısaltma sembolleri kullanılarak gösterilmektedir. Bu kısaltmalarda Roma rakamları bölümleri; "P" önermeleri; "Dem." önerme kanıtlamalarını; "S" scholiumları (açıklayıcı notlar); "C" önerme sonuçlarını; "CD" önerme sonuçlarının kanıtlamalarını; "L" lemmaları; "Def." tanımları; "Ax." aksiyomları; "Post." Postulatları; "ApX" -kendilerinden hemen sonra kullanılan Roma rakamlarıyla birlikte- Ekleri; "Def.Aff." -kendilerinden hemen sonra kullanılan Roma rakamlarıyla birlikte- duyguların tanımlarını; "Exp." Açıklamaları, "Pref." Önsözleri ifade etmektedir. Örneğin "IIP12" *Ethica*'nın ikinci bölümünün on ikinci önermesini, "IIP29C" *Ethica*'nın ikinci bölümün yirmi dokuzuncu önerme sonucunu, "IIIDef. Aff.IExp." *Ethica*'nın üçüncü bölümünün birinci duygu tanımının açıklamasını ifade etmektedir.

⁴ IIP29C, 471.

⁵ *Ethica*'da "bilinç" in geçtiği nerdeyse tüm pasajlar "fikrin fikri" doktrinin ortaya konulduğu IIP21-IIP23 arası önermelere atıfta bulunur. Aşağıda bu önermeler bağlamı itibarıyla incelenecektir.

⁶ VP39S, 614.

yani zihninde bunlara dair fikrîsel temsillerin idrakinde olduğunu, ancak ikincisinin zihninde, kendisine, Tanrı'ya ve diğer şeylere dair fikrîsel temsiller bulunsa bile zihnin bu fikirlerin bilincinde olmadığını söyler.⁷

Buradan hareketle aşağıda, her insan zihninin yeterli ya da yetersiz olarak “fikrin fikri”ne sahip olma durumuna karşılık, bu fikirlere dair tam bir farkındalığa sahip olamamanın veya farklı derecelerde bu farkındalığa erişme durumunun Spinoza'nın bilinç teorisinin içeriğini oluşturduğu iddia edilecektir. Bu iddia, Spinoza'nın bilinç teorisinin biri temel olan metafiziksel yöne, diğer ikisi sonuç veya çıktı olan epistemolojik ve ahlaki yöne sahip olduğu düşüncesi üzerinden ortaya konulacaktır. Buna göre aşağıda bilincin metafiziksel temeli “fikrin fikri” terminolojisiyle kurulacak, bilincin epistemolojik yönü ise yukarıda değinilen “bebek-yetişkin” ve “bilgecahil” örnekleri ve Spinoza'nın ortaya koyduğu bilginin türleri bağlamında gündeme gelen bilincin farklı içerik ve derecede olması üzerinden ortaya konulacaktır. Bilincin ahlaki yönü ise ayrı bir dikkat gerektirdiği için bu makalenin hacmini aşmaktadır. Ancak şu kadarını belirtmeliyim ki, bilincin ahlaki yönü, Spinoza'nın *conscius* ve *conscientia* kavramları arasında bir ayırım yapmamasına, “irade” ve “akıl”ı bir ve aynı olarak görmesine dayanmakta ve “iyi”-“kötü” gibi ahlaki kavram ya da yargıların zihinde “fikrin fikri” sonucu meydana geldiğine işaret etmektedir.⁸

Bilincin Metafiziksel Dayanağı: “Fikrin Fikri”

Spinoza'da insan zihni bedeninin fikridir ve zihin ile beden bir ve aynı şeyi ifade ederler. Diğer bir deyişle bedende gerçekleşen her şey zihinde bir fikir olarak karşılık bulmakta ve zihin bedeninin etkileşimlerini temsil etmektedir.⁹ Dahası zihin bedende olan biten şeylere dair fikirler oluşturduğunda aynı zamanda kendisinde oluşan bu fikirlerin de farkına varır, yani onları da idrak eder. Zihnin kendisinde varolan söz konusu bedene yönelik fikirleri fark etmesi neticesinde zihinde “yeni bir fikir” daha meydana gelir. Spinoza, zihinde oluşan bu yeni fikre, “fikrin fikri” (*idea ideatum/ideas of ideas*)¹⁰ demektedir. Spinoza'nın bilinç teorisinin temelinde bu “fikrin fikri” doktrini

⁷ VP42S, 616, 617.

⁸ Anılan çerçevede bilincin epistemolojik yönüyle birlikte metafiziksel temelinden (fikrin fikri) doğan ahlaki yönüne dair ayrıntılı bir çalışma için bk. Enes Dağ, “Spinoza Etiğinde Uygun Bir Fikir Olarak ‘Ahlaki Farkındalık’: Bilinç mi, Vicdan mı?”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/3 (Aralık 2022).

⁹ IIP13Dem., 457; IIP19, 466.

¹⁰ Metin boyunca bazı kavramların önce Latinceyi sonra İngilizceyi parantez içinde belirtmektedir. Kavramların İngilizcesi Curley'in anılan çevirisinden alınmakta, Latinceyi ise “Leen Spruit - Pina Totaro, *The Vatican Manuscript of Spinoza's Ethica, Latin Transcription and Notes* (Leiden-Boston: Brill, 2011)” künyeli esere dayanmaktadır. Latince metin için yukarıda anılan kısaltmalar kullanılmakta ve ibarelerin başında “Lat.” kısaltmasına yer verilmektedir.

yer almaktadır. Bu doktrine göre nasıl ki zihin, bedenle birleşmişse, fikir de zihnin kendisiyle birleşmiştir. Zihnin kendisi de bir fikir (yani bedenin fikri) olduğu için, zihinle birleşen fikir, “fikirle birleşen fikir” anlamına gelmektedir:

“[...] gösterdiğimiz üzere beden fikri ile beden, yani zihin ile beden bir ve aynı birey olarak bazen Düşünce sıfatı altında bazen de Yer Kaplama sıfatı altında kavranırlar. Dolayısıyla zihin fikri ile zihnin kendisi, aynı sıfat altında, yani Düşünme sıfatı altında kavranan bir ve aynı şeydir. Zihnin fikri dediğim ile zihnin kendisi, aynı düşünme gücünden dolayı ve aynı zorunlulukla varolur. Çünkü zihin fikri, yani fikrin fikri, nesneyle ilişkisi olmayan bir düşünme biçimi olarak düşünüldüğü sürece, fikrin formundan başka bir şey değildir. Çünkü birisi bir şeyi bilir bilmez, o şeyi bildiğini bilir ve aynı zamanda o şeyi bildiğini bildiğini de bilir ve bu sonsuza kadar devam eder.”¹¹

Spinoza'da ontolojik bir terim olan “fikrin fikri” terimi, insana kendi farkındalığına (*self-awareness*) ulaşmasının ve zihinsel durumlarını (*mind states*) anlamasının en iyi yolunu sunmaktadır. Bilinç, bu farkındalığın ve bu anlamının adıdır. Spinoza'da “fikrin fikri”ne eş değer olarak kabul edilen “bilinç”, zihnin olan-bitene dair farkındalığını ifade etmektedir. Aslında “fikrin fikri”, zihin ve beden paralelizmine rağmen, insanın kendi zihnini bedeninden gerçekte olmasa bile kavramsal olarak bağımsız ya da ayrı bir şekilde düşünebilmesidir.¹² Diğer bir deyişle “fikrin fikri”, zihnin nesneden bağımsız kendi fikirleri üzerine düşünmesi anlamında bir tür refleksiyon ya da tefekkürdür.

Burada şu soruların cevaplandırılması gerekir: Zihinde “fikrin fikri” nasıl oluşur? Bir “fikir” ile “fikrin fikri” arasındaki fark nedir? Denilebilir ki, “fikir” ile “fikrin fikri”nin oluşma süreci aynıdır. Nasıl ki “bedenin etkilenişleri” (*affection*) zihinde fikirlerin oluşmasına sebep oluyorsa, benzer şekilde “bedenin etkilenişlerinin fikirlerinin fikirleri” de “fikrin fikri”nin oluşmasının sebebidir. Başka bir ifadeyle, “fikir” ile “fikrin fikri” bir yere kadar özdeştir, ancak fikrin nesnesi bedenın etkilenişleri olurken, “fikrin fikri”nin nesnesi ise “fikrin” kendisidir. Dolayısıyla, “bedenin etkilenişlerinin fikirleri” dolaylı yoldan “fikrin fikri”nin nesnesi olmaktadır. Spinoza'nın ifadesiyle, “insan zihni yalnızca bedenın etkilenişlerini algılamaz, aynı zamanda bu etkilenişlerin fikirlerini de algılar”¹³, zira “etkilenişlerin fikirlerinin fikirleri, tıpkı etkilenişlerin fikirleri gibi Tanrı'da bulunur”¹⁴. İnsan zihni

¹¹ IIP21S, 467, 468.

¹² IVP8Dem., 551.

¹³ IIP22, 468.

¹⁴ IIP22Dem., 468.

bedenin etkilenişlerini algıladığında buna dair bir fikir oluşturur; bu zihnin “ilk fikri”dir; zihnin “etkilenişlerin fikrini algılaması” yani “etkilenişlerin fikirlerinin fikirleri”ni oluşturması ise zihinde ikinci fikir olan “fikrin fikri”nin doğması anlamına gelir. Diğer bir ifadeyle, her etkileniş bir fikre tekabül eder, bu zihnin ilk algısıdır; her etkilenişin fikri de bir başka fikre tekabül ettiğinde zihinde ilk algıya yönelik bir başka algı (algının algısı) daha oluşur. Bu algı, zihnin kendisine yönelik algısı, farkındalığı ya da bilincidir. Nitekim “insan zihni bedenin etkilenişlerinin fikirlerini algılamadığı sürece kendisini bilemez”¹⁵, o nedenle bedene yönelik algının fark edilmesi ya da idrak edilmesi, bedenin fikri olan zihnin kendisinde oluşan fikri fark etmesi demektir. Aşağıda daha detaylı ortaya konulacağı üzere, “bilinçli olmak” ile “kendilik bilinci”ne sahip olmak aynı şeydir.

“Fikrin fikri”nin metafiziksel dayanağı şu şekilde ortaya konulabilir: Tanrı sonsuz bir şekilde sonsuz şey düşünebildiği için hem kendi özünün fikrine sahiptir hem bu özden zorunlu olarak çıkan tüm varlıkların fikrine sahiptir.¹⁶ Diğer bir ifadeyle Tanrı’da hem düşüncenin hem bütün “düşünce tavırları”nın ya da “düşünce biçimleri”nin (*mode of thinking*) fikri vardır. İnsan zihni de düşüncenin bir biçimi ya da formu olduğu için, Tanrı’da insan zihnine dair bir fikir vardır. İnsan zihninin kendisi bir şeyin fikri (kendi bedeninin fikri) olduğuna göre, Tanrı’da insan zihniyle ilgili bir fikir vardır demek, Tanrı’da “fikrin fikri”nin olduğu anlamına gelir.¹⁷ Tanrı’daki zihne dair bu fikir, tıpkı zihnin bedenle birleşmesine benzer bir şekilde zihinle birleşmiştir. Çünkü beden, zihnin nesnesi olduğu için zihinle birleştiği gibi, “zihne dair fikir” de zihnin nesnesi olarak zihinle birleşmiştir.¹⁸

Buradan hareketle şu sonuca ulaşmak mümkündür: “Fikrin fikri” hem insan zihninde vardır hem Tanrı’da vardır. İnsan zihni kendi bedenini, “bedeninin etkilenişlerinin fikirleri” aracılığıyla bilir, bu zihinde oluşan birinci fikirdir; aynı insan zihni “bedenin etkilenişlerinin fikirlerinin fikirleri” aracılığıyla kendi bedenini bildiğini de bilir, bu da zihinde oluşan ikinci fikir, yani “fikrin fikri”dir. Fakat diğer yandan insan zihni bir düşünme biçimi olarak Tanrı’da vardır ve aynı zamanda Tanrı’da bedenin etkilenişlerinin fikirlerinin fikirleri de vardır.¹⁹ O nedenle insan zihni hem bedenini bilir hem bedenini bildiğini bilir,²⁰ aynı şekilde Tanrı’da da hem insan zihninin

¹⁵ İP23, 468.

¹⁶ İP3, 449.

¹⁷ İP20Dem., 467.

¹⁸ İP21, 467.

¹⁹ İP20Dem., 467.

²⁰ İP21S, 467, 468.

bedenini bildiğinin bilgisi vardır hem insan zihninin bedenini bildiğini bildiğinin bilgisi vardır.²¹

Spinoza buradan bir adım daha ileri atarak “fikir” ile “fikrin fikri”nin bir ve aynı şey olduğunu söyler. Ona göre “beden fikri” (zihin) ile “beden” bir ve aynı şey olduğu gibi,²² “zihin fikri” ile “zihin” de bir ve aynı şeydir.²³ Çünkü Tanrı'nın sonsuz anlama yetisi (*infinite intellect*) ile kavranan her şey tamamen tek bir töze ait olduğu için Düşünme sıfatıyla ve Yer Kaplama sıfatıyla ifade edilen tüm varlıklar bir ve aynı tözün görünümelerini ifade ederler. Bu sebeple Yer Kaplama sıfatının bir tavrı ile (beden) o tavrın fikri (zihin) bir ve aynı şeydir.²⁴ Bu düşüncenin aslında Spinoza'nın geleneksel felsefede (özellikle Yahudi ve İslam düşüncesinde) geçen Tanrı'nın hem “akıl”, hem “âkil”(akleden), hem de “makul” (akledilen) olduğuna yönelik açıklamalarıyla benzerlik arz ettiği görülmektedir. Kısacası Spinoza, “zihin” ile “beden”in bir ve aynı olmasının bir sonucu olarak “zihin” ile “zihin fikri”nin, yani “beden fikri” ile “zihin fikri”nin birliğini ve aynılığını ifade etmektedir. Bunun sebebi, nasıl ki “zihin” ile “beden” farklı iki sıfat (Düşünce ve Yer Kaplama) altında aynı tözü ifade ediyorlarsa, “zihin” ile “zihin fikri”nin de aynı ve tek sıfatın (Düşünce) altında kavranmasıdır; yani aynı düşünme gücü olan tanrısal anlama yetisi tarafından idrak edilmesidir.²⁵ Burada zihin bedeni yansıtan bir “fikir”se, zihin fikri de bu “fikrin fikri”dir. Bu açıklamalar ışığında “fikrin fikri”nin bilincin metafiziksel temeli olduğu açıkça görülebilir.

Spinoza'da “fikrin fikri”nin bilincin temeli ya da metafiziksel dayanağı olarak görülme olasılığı pek çok tartışmanın konusu olmuştur. Bu tartışmalardan önce, acaba “fikrin fikri” yalnızca insan zihninde mi oluşur? İnsan dışındaki diğer varlıklar da “fikrin fikri”ne sahip olur mu? şeklinde çok temel bir sorunu çözümlenmek gerekiyor. Eğer “fikrin fikri” tüm varlıklar için geçerliyse, o zaman insan dışındaki diğer varlıkların da bilinçli olduğu söylenebilir mi?

İnsan Dışındaki Diğer Varlıklarda Bilinç: Panpsişizm

Spinoza'da “fikrin fikri”nin bilinç ile özdeş olduğunu söylemek, bilinç meselesini çözmek demek değildir. Bilakis, “fikrin fikri”nin bilinç olduğunu kabul etmek çok temel bir problemi gündeme getirmektedir. Spinoza sisteminde Doğada var olan her şey Tanrı'nın iki sıfatı olan “Düşünce” ve “Yer Kaplama” sıfatı altında düşünülmekte ve bunun sonucunda da her varlık biri

²¹ IIP22Dem., 468.

²² IIP13S, 458; IIP21S, 467.

²³ IIP21S, 467, 468.

²⁴ IIP7S, 451, 452.

²⁵ IIP21S, 467, 468.

diğerine paralel ya da özdeş olan bir zihne ve bedene sahip olmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Yer Kaplama sıfatı altında kavranan her beden, Düşünce sıfatı altında kavranan her fikir ile -benzer derecede ve aynı şekilde- ilişkilidir. Bundan dolayı, varolan her şeyin bir bedeni ve bu bedenin bir fikri olarak da bir zihni vardır.

“Çünkü şimdiye kadar gösterdiğimiz şeyler tamamen geneldir ve insana ilişkin olduğu kadar, farklı derecelerde de olsa her biri canlı [*animate*] olan diğer Bireylere de ilişkindir. Çünkü Tanrı’da her şeye dair zorunlu olarak bir fikir vardır ve Tanrı tıpkı insan bedeninin fikrinin nedeni olduğu gibi bu fikirlerin de nedenidir. O halde insan bedeninin fikri hakkında ne söylediysek, herhangi bir şeyin fikri için de söylenmelidir.”²⁶

Spinoza’nın bu ifadelerinden, her varlığın farklı derecelerde de olsa birer “canlı” olduğu ve aynı zamanda bir zihin ve bedenden ibaret olduğu anlaşılıyor. Ancak her varlığın zihninde kendi bedenine dair bir “fikir”in olması, o varlıkların zihninde “fikrin fikri”nin de olduğu anlamına gelmez. Spinoza, “Tanrı’da her şeye dair zorunlu olarak bir fikir vardır” derken, her şeyin zihnine dair bir fikrin, yani “fikrin fikri”nin Tanrı’da olduğunu söyler. “Fikrin fikri”nin Tanrı’da bulunması ile bir varlığın zihninde bulunması birbirine karıştırılmamalıdır. Dolayısıyla insan söz konusu olduğunda, “fikrin fikri” hem insan zihninde oluşur hem insan zihnine dair Tanrı’da bulunur; diğer varlıklar söz konusu olduğunda ise “fikrin fikri” onların zihninde oluşmaz, ancak onların zihnine dair Tanrı’da bulunur.

Spinoza’nın bu pasajı dikkate alındığında, tıpkı insan gibi diğer varlıklar da kendi bedenlerinin fikridir düşüncesinden yola çıkarak, diğer varlıkların zihninde de “fikrin fikri”nin oluştuğunu söylemek eksik bir yorum olacaktır. Çünkü böyle bir açıklamayı kabul etmek, insan dışındaki diğer tüm varlıklara da bilinç yüklemek anlamına gelir. Ancak Spinoza’nın böyle bir amacı olmadığı görülmektedir.

Spinoza’nın bu konudaki görüşleri, bilincin tüm varlıklarda bulunduğuna yönelik bir çıkarımla, maddede de zihnin olduğunu savunan ve bilincin evrende her yerde ve her şeyde olduğunu ileri süren “panpsişizm”²⁷ (*panpsychism*) ve çağdaş zihin felsefesinin gündemini teşkil eden ana kavramlardan biri olan “bilinçlenmiş beden” (*embodied mind*) bağlamında da

²⁶ IIP13S, 458; *Lat.*IIP13S, 132.

²⁷ Spinoza sisteminde müstakil bir bilinç teorisinin olduğunu savunan yorumcuların metinlerinde dolaylı ya da dolaysız bir “panpsişizm” değişimi vardır. Martin Lin ise bu konuyu müstakil bir şekilde incelemektedir. Bk. Martin Lin, “Spinoza’s Panpsychism”, *Routledge Handbook of Panpsychism*, ed. William Seager (New York-London: Routledge, 2020).

tartışılmaktadır.²⁸ Ancak Spinoza sisteminde maddede zihnin bulunduğu çıkarılabilirken, bu zihnin bilinç içerdiğine yönelik bir açıklamaya, en azından insan dışındaki diğer tüm varlıklar için rastlanmaz. Spinoza'da zihin ile beden bir ve aynı şeydir; dolayısıyla bilinç için zihin ne kadar önemliyse, aynı şekilde beden de o kadar önemlidir. Spinoza'nın bilinç kuramında göz ardı edilemeyen "beden" vurgusu, yani "zihnin bilinci" kadar "bedenin bilinci"ne atfedilen önem Merleau-Ponty'nin bilinci bedensel kapasitelere göre temellendirme girişimini öncelemiş gibidir: "Bilinçlilik en temelde 'düşünüyorum' (*I think*) meselesinden ziyade bir 'yapabiliyorum' (*I can*) meselesidir."²⁹ Ponty'nin insanın dünya ile ilişkisini onun bir algı varlığı olmasına, algının da bedenden bağımsız düşünülemediğine, dolayısıyla insanın bedenli bir varlık olarak dünya ile ilişki kurduğuna ve bedenden bağımsız bir bilinç düşüncesinin insanı dünyanın gerçekliğinden koparmak olacağına dair görüşleri³⁰ ile Spinoza'nın "zihin bedeninin etkilenişlerinin fikirleri olmaksızın kendisini bilemez"³¹ ve zihin bu etkilenişlere dair doğru fikirler aracılığıyla hem kendisini hem bedenini hem de diğer bedenleri (dış dünyayı) idrak eder,³² şeklindeki ifadeleri karşılaştırılmaya ve üzerinde çalışılmaya değerdir. Ancak Spinoza sisteminde bilinç için bedene yapılan tüm vurgular insan bedeni için geçerlidir. Diğer bedenlerin de bilinç içerdiği söylenemez. Çünkü Spinoza'da hem bilincin temeli "fikrin fikri"dir ve bu diğer varlıkların (maddenin) zihninde bulunmaz hem de "fikrin fikri" doktrini ile Spinoza insan zihnini kendi bedeninden kavramsal olarak bağımsız bir şekilde düşünme amacındadır.³³ Bu konuya birazdan tekrar geri dönecektir. Şimdi "fikrin fikri"nin bilincin temeli olup olmadığına ve diğer varlıklarda da bilincin bulunup bulunmadığına yönelik ortaya çıkan ve farklı sonuçlara yol açan tartışmalara odaklanmak gerekir.

"Fikrin Fikri"nin Bilincin Temeli Olarak Görülmesine Dair İtirazlar

Bu çalışma, yukarıda ele alınan çerçevede Spinoza'nın bilinç teorisi için "fikrin fikri" doktrinini metafiziksel bir temel olarak ortaya koymaktadır.

²⁸ Bu konuda özellikle Nadler'in görüşleri kayda değerdir. Bk. Nadler, "Spinoza and Consciousness", 597.

²⁹ Maurice Merleau Ponty, *Phenomenology of Perception*, çev. Donald A. Landes (London-New York: Routledge, 2012), 139. Benzer bir vurgu Lord'da da var. Lord insan sonlu bir varlık ya da tavır olduğu için dünyadaki etkileşimlerden önce gelen bir "düşünüyorum" (*I think*) bilincine sahip değildir demektedir ve insanın hem kendisine hem diğer şeylere dair bilincinin kendi bedeninin diğer bedenlerle etkileşimine ve zihninin diğer fikirlerle etkileşimine bağlı olduğunu söyler. Bk. Beth Lord, *Spinoza's Ethics* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010), 67.

³⁰ Ponty, *Phenomenology of Perception*, 84, 317, 331-332.

³¹ IIP23, 468.

³² IIP29C, 471.

³³ IVP8Dem., 551.

Ancak “fikrin fikri”ni, bilince dair yalnızca metafiziksel değil herhangi bir temel olarak görmek, pek çok karşıt yorum ve eleştirinin ortaya konulmasına neden olmuştur. Aşağıda bu eleştirilerden en meşhur ve en kayda değer olduğu görülen Bennett’in ve Wilson’un yorumları incelenecek; ancak Wilson’un yorumu Curley’e yönelik eleştiriler içerdiği için önce “fikri fikri”nin bilincin temeli olduğunu savunan Curley’in yorumuna yer verilecek, daha sonra Wilson’un yorumu mercek atına alınacaktır.

Spinoza’nın “fikrin fikri” temellendirmesine yönelik en şiddetli eleştiriye Bennett yapmıştır. Bennett, “fikrin fikri” terminolojisinin, fikirler arası nedensel bağların farklılaşmasını ifade ettiği için Spinoza’nın sistemine zarar verdiğini söyler. Ona göre “fikrin fikri” sürecinde, her zaman ilk fikir yer kaplayan maddi bir şeye dair fikirdir, ancak sonraki adımlarda yer alan tüm fikirler (“fikrin fikri”, “fikrin fikrinin fikri” vb.) maddi, yani yer kaplayan bir şeye dair değil, yalnızca düşünsel ya da zihinsel olan bir şeye dairedir. Bennett soruna şu noktadan yaklaşır: Madem Spinoza “fikrin fikri” ile “bedenin fikri”nin oluşmasını aynı gerçeklik olarak görüyor, o zaman “bedenin fikri”nin oluşma sürecinde takip edilen “şeylerin ve fikirlerin düzen ve bağlantısı bir ve aynıdır”³⁴ ilkesi, neden “fikrin fikri” için de geçerli değildir? Beden fikri oluşurken her zaman zihinsel bir fikir bedensel bir şeyi temsil eder; ama “fikrin fikri” sürecinde ilk aşamadan sonsuza kadar götürülebilecek tüm aşamalarda oluşan fikirler zihinsel olanı temsil eder. Dolayısıyla aynı türden olması beklenen nedensellik zinciri, “fikrin fikri” sürecinin hemen ilk adımında kırılmakta ya da bozulmaktadır. Diğer bir deyişle “şeylerin düzeni ile fikirlerin düzeni bir ve aynı” olduğuna göre her “şey”e bir “fikir” tekabül etmelidir; bu durum zihnin bedene dair ilk fikrinde söz konusu olurken “fikrin fikri” için geçerli değildir, çünkü bu durumda “fikre” tekabül eden “şey” değildir, ondan ziyade fikre tekabül eden yine “fikir”dir. Buradan yola çıkan Bennett, “fikrin fikri”nin “bedenin fikri” kadar gerçeklik taşıdığını söylemenin bir tutarsızlığı ifade ettiğini belirtir.³⁵

Bennett, bu yorumları neticesinde şu sonuçlara varmaktadır: Spinoza’nın “fikrin fikri” doktrini, bir bilinç ya da farkındalık teorisinden ziyade, bir tür “kendilik bilgisi teorisi”dir (*theory of self-knowledge*). Ona göre bir insanın “fikrin fikri”ne sahip olduğunu söylemesi, onun yalnızca fiziki dünyayı değil, aynı zamanda kendi zihnini de bildiğini söylemesinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla “fikrin fikri” insan zihnindeki dikey fikir katmanlarını ifade eder. Eğer bu dikey katmanlara bir bilinç ya da farkındalık teorisi denilecekse o zaman bu, “absürt bir aşırılığa” (*absurdly excessive*) yol açmaktan başka bir işe yaramayacaktır. Ayrıca “fikrin fikri” bilinci ifade ediyorsa ve her

³⁴ IIP7, 451.

³⁵ Bennett, *A Study of Spinoza’s Ethics*, 184, 186.

fikre dair ikinci bir fikir varsa, bu durumda bilinçli olmayan herhangi bir fikir olmayacaktır, aksine tüm fikirler bilinçli fikirler olacaktır. Zihinde bilinçsiz bir seviyede bulunan fikirler olmadıkça, onları bilinçli bir seviyeye getirmek söz konusu olamayacaktır. Bu doğrultuda Bennett, Spinoza sisteminin acil bir bilinç teorisine ihtiyaç duyduğunu, ancak ne yazık ki *Ethica*'da böyle bir teorinin bulunmadığını iddia eder.³⁶

Kabul etmek gerekir ki, Bennett'in "fikrin fikri"nin bilinçle özdeş olmasına yönelik eleştirileri önemli bir çözümlemeyi içermekte ve hatta konuya dair daha derin gözlemler yapmayı teşvik etmektedir. Ancak söz konusu çözümlemeye odaklanıldığında ve Bennett'in teşviğine uyulduğunda, aynı olumlu şeyleri iddia ettiği eleştirinin haklılığı için söylemek mümkün görünmemekte ya da en azından Bennett'in karşı çıktığı şekliyle "fikrin fikri" Spinozacı sistem için bir tutarsızlık tehdidi olarak durmamaktadır.

Burada Bennett'in yorumuna dair üç eleştiri ortaya koyacağım. Bennett'in yorumunun ana tezlerinin geçerli olmadığına yönelik eleştiriler, şüphesiz onun vardığı sonucu da geçersiz kılacaktır. Birincisi, Spinozacı sistemde zihin Düşünce sıfatının bir tavrı, beden ise Yer Kaplama sıfatının bir tavrıdır. Bu sıfatlar ve onlardan çıkan tüm varlıklar tek bir tözü ifade ederler. Tek tözü ifade eden, onun görünümleri olan tüm varlıklar ister düşünsel (zihinsel) ister yer kaplayan (maddi) olsun her halükârda bir ve aynı tözü ifade ettikleri için bir ve aynı düşünce kudreti (tanrısal anlama yetisi) tarafından idrak edilirler. Dolayısıyla "fikir" ile "fikrin fikri" ayrı bir gerçekliğe işaret etmezler. Spinoza bunu şu şekilde ifade eder:

"Zihin fikri ile zihnin kendisi aynı düşünme gücünden dolayı ve aynı zorunlulukla Tanrı'da bulunurlar. Çünkü zihin fikri, yani fikrin fikri, nesneyle ilişkisi olmayan bir düşünme biçimi olarak düşünüldüğü sürece, fikrin formundan başka bir şey değildir."³⁷

Tanrı'da yalnızca insan zihnine dair bir fikir yoktur, aynı zamanda insan bedenine dair de bir fikir vardır. İnsan zihni ise kendi bedeninin fikridir, yani kendi "bedeninin etkilenişlerinin fikridir", çünkü insan zihni kendi bedenini, bedenine dair etkilenişlerin fikirleri aracılığıyla bilir. Dolayısıyla Tanrı'da insan zihnine dair bir fikir vardır demek, Tanrı'da "bedenin etkilenişlerine dair fikirlerin fikirleri" vardır demektir.³⁸ O yüzden Tanrı'daki insan bedenine dair fikir, Tanrı'nın insan zihnine dair bir fikre sahip olmasından kaynaklanır. Dolayısıyla "fikir" ile "fikrin fikri" hem aynı

³⁶ Bennett, *A Study of Spinoza's Ethics*, 188, 189.

³⁷ IIP21S, 467, 468.

³⁸ IIP20Dem., 467; IIP22Dem., 468.

insan zihnine dair oldukları için hem Tanrı'da bulunup tanrısal anlama yetisi tarafından algılandıkları için farklı birer hakikat değillerdir.

İkinci olarak Bennett, “fikir”in nesnesi maddi bir şey iken “fikrin fikri”nin nesnesinin düşünsel/zihinsel bir şey olmasının IIP7’ye ters düştüğünü, dolayısıyla nedensel bağlar farklılaştığı için tutarsız olduğunu söylemektedir. Ancak Bennett, Spinoza’nın fikirler ve şeyler arasında varolduğunu söylediği düzenin her şeyden önce tek tözü ifade etmek bakımından “şey” ile “fikir”in bir ve aynılığına dayandığını gözden kaçırmaktadır. Ayrıca Bennett’in yorumu bu haliyle IIP7S³⁹ ile de çelişmektedir.

Üçüncü olarak “beden” zihin için nesne olduğundan dolayı “zihin, beden fikridir”, aynı şekilde ikinci aşamada belli bir “fikir” de zihne nesne olduğu için “fikir, zihnin fikri”dir. Dolayısıyla ilkinde zihnin nesnesi “beden”, ikincisinde zihnin nesnesi “bedene dair fikirdir”, yani “bedenin fikrinin fikri”dir. Kısacası ilkinde zihnin nesnesi beden, ikincisinde zihnin nesnesi bizatihi zihnin kendisi olmaktadır. Bu sebeple hem “fikrin fikri” nesnesiz değildir ve nesnesi bir “fikir”dir hem bu nesne de en temelde bedenden gerçek anlamda bağımsız değildir. Dolayısıyla insanın kendi “bedenini bilmesi” ile “bedenini bildiğini bilmesi” neden farklı gerçeklikler ifade etsin? Neticede insan diğer “birey”lerle kıyaslandığında anlama yetisi itibarıyla zihni Tanrı’nın sonsuz anlama yetisinin bir parçası olan tek varlıktır. Açıktır ki, ilk bilgi (fikir) ne kadar açık-seçik ve ne derece gerçekliği ifade ediyorsa, bu fikir üzerine yükselen bilinç de (fikrin fikri) o kadar açık-seçik ve o derece gerçeklik ifade eder. Anlaşıldığı kadarıyla Bennett’in yorumu iyi bir sorgulama olmakla birlikte, Spinozacı sistem açısından bakıldığında tutarlı ve geçerli gözükmemektedir.

Bennett’in itirazına benzer bir eleştiri de Wilson’dan gelmiştir. Ancak Wilson’un itirazları Curley’in yorumlarına karşıt olarak ortaya konulmuştur. Bu sebeple Wilson’un itirazlarını anlamak için Curley’in ne dediğinin anlaşılması gerekir.

Curley, Spinoza’nın “farklı derecelerde de olsa her şey canlıdır”, çünkü “her şey hakkında Tanrı’da zorunlu olarak bir fikir vardır” ifadesinin kolumdaki saatin de hisleri ve düşünceleri vardır anlamına gelmediğini ve Spinoza’nın yer kaplayan her tavrın düşüncede bir tavra tekabül ettiğini söylerken her şeye “bilinç” yüklediğini belirtir. Curley, Spinoza’nın 58. Mektup’ta “taşların

³⁹ IIP7S, 451’de Spinoza “[...] tözün özünü kuran sonsuz anlama yetisiyle algılanan her şey yalnızca tek bir töze aittir ve bu nedenle düşünen töz ile yer kaplayan töz bir ve aynı tözdür, ki söz konusu töz bazen bu sıfatların biri altında, bazen diğeri altında kavranır. Bu sebeple bir yer kaplayan tavrı ile o tavrın fikri bir ve aynı şeydir, ama farklı şekilde ifade edilirler.” demektedir.

bilince sahip olmadığı⁴⁰ yönündeki beyanını hatırlatarak düşüncede yer kaplayan bir tavrın fikrinin olması, “bilinç” için yeterli bir koşul değildir der. Ona göre “bilinç” için gerekli olan şey, düşüncede söz konusu fikre dair bir fikrin olmasıdır. Dolayısıyla bilinç, zihin yalnızca beden etkilenişlerinin fikirlerine sahip olduğunda değil, aynı zamanda bu fikirlerin fikrine sahip olduğunda meydana gelir.⁴¹

Curley, bu gerekçelerle insan dışındaki diğer varlıkların zihinlerinde bilincin olmadığını temellendirdiğini ifade eder. Sıra aynı insan zihnindeki “bilinçli” ve “bilinçli olmayan fikirler”e geldiğinde, Curley IIP12'ye atıfta bulunarak Spinoza'nın burada “bedende zihin tarafından algılanmayan bir şey yoktur” derken, “bilme” (*knowing*) kelimesi yerine “algılama” (*perception*) kelimesini kullandığına işaret eder. Curley, bu kullanımla birlikte söz konusu önermenin bedende zihnin algılamadığı hiçbir şeyin olmadığına, ancak bedende zihnin farkında olmadığı ya da bilincine varamadığı şeylerin bulunduğu dair işaretlerin olduğunu, bu düşüncenin IIP19⁴² ile de desteklendiğini söyler.⁴³ Ayrıca Ona göre bu önermeyi, “zihin yalnızca beden etkilenişlerini değil, bedenin kendisini de bilir” şeklinde anlamak gerekir.⁴⁴ Bu çerçevede Curley'in yorumlarının özeti ve temel tezleri için onun şu pasajı önemlidir:

“Bir fikrin fikrine sahip olmayı bilinçle eşitleyebiliriz. Böylece IIP19 ve IIP23 birlikte zihnin kendisini algılaması, fikirlerin fikrine sahip olması ya da bilinçli olması dışında bedeni bilmediğini söyler. Bu bağlamda şunu belirtmekte fayda vardır ki, her birey kendi bedeninin etkilenişlerini içeren bir zihne sahipken (IIP13S), fikrin fikrinin varlığı yalnızca insan zihni için geçerlidir (IIP20). Buradan, Spinoza kabaca her şeyin canlı olduğunu iddia etme amacında olsa bile, onun insan dışında herhangi bir şeyin bilinçli olduğunu söyleme girişiminde olmadığı sonucunu çıkarıyorum.”⁴⁵

Wilson, Curley'in aksine “fikrin fikri”nin “bilinçli insan zihinleri” ile “bilinçli olmayan diğer zihinler”in ve hatta aynı insan zihnindeki “bilinçli fikirler” ile “bilinçsiz fikirler”in ayırt edilmesinde yeterli bir temel sağlamadığını düşünür. Ona göre Curley gibi IIP20'nin yalnızca insan zihnine özgü bir durumu ortaya koyduğunu düşündüğümüzde, bu

⁴⁰ Spinoza, “Letters”, Letter 58. *The Collected Works of Spinoza*, haz. ve çev. Edwin Curley (New Jersey: Princeton University Press, 2016), c.2, 428.

⁴¹ Curley, *Spinoza's Metaphysics*, 126.

⁴² “İnsan zihni bedenin etkilendiğini ifade eden etkilenişlerin fikirleri olmadıkça insan bedeninin kendisini tanımadığı gibi varolduğunu da bilmez.” IIP19, 466.

⁴³ Curley, *Spinoza's Metaphysics*, 127.

⁴⁴ Curley, *Spinoza's Metaphysics*, 128.

⁴⁵ Curley, *Spinoza's Metaphysics*, 128.

durumda Spinoza'nın IIP11'den IIP13'e kadar olan önermelerde özellikle insan zihninden bahsettiğini, ama IIP13S'de bu söylediklerinin yalnızca insan zihni için değil, tüm bireyler için de geçerli olduğunu ifade eden fikirlerini göz ardı etmiş oluruz. Aynı mantıkla Wilson IIP20 kanıtlamasının genel anlamıyla tüm zihinler için değil, yalnızca insan zihni için geçerli olduğunu kabul edecek bir temel ortaya koymadığını ifade eder. Wilson bu kanıtlamada geçen "Tanrı'da düşüncenin ve bütün düşünce biçimlerinin bir fikri vardır, dolayısıyla (IIP11 gereği) insan zihnine dair de bir fikir vardır" ifadesini vurgulamakta ve bu ifadedeki Spinoza'nın IIP11 referansını ön plana çıkararak IIP11'in yalnızca insan zihni için değil, diğer tüm zihinler için de geçerli olduğunu söylemektedir. Wilson buradan hareketle Tanrı'da tüm fikirlerin fikirlerinin olduğu sonucunu çıkarmaktadır. Bu sebeple ona göre "fikrin fikri" doktrini, "insan zihni" ile "diğer zihinler" ve insan zihnindeki "bilinçli fikirler" ile "bilinçli olmayan fikirler" arasında tatmin edici bir ayırım ortaya koyamamaktadır. Ayrıca Wilson, Curley'in 58. Mektup'a atıfla söylediklerini "aşırı okuma" ya da "zorlama bir çıkarım yapma" (*overreading*) olarak değerlendirir.⁴⁶

Wilson Spinoza'nın bilinç kavramını kullandığı diğer önermelere de ana hatlarıyla değinmekte ve buralarda geçen "bilinç" in de söz konusu ayırımı dayanan temelden yoksun olduğunu belirterek *Ethica*'da rasyonel bir bilinç doktrininin olmadığını ima eder. Kısacası Wilson, Spinoza sisteminde "bilinç" in varolduğunu bir bütün olarak reddetmese bile, bir teori olarak "bilinç" in hatalı ya da başarısız bir şekilde ortaya konulduğunu düşünür.⁴⁷

Hem Curley'in hem Wilson'un yorumları mercek altına alındığında, denilebilir ki Wilson'un söyledikleri her ne kadar Curley'in tezlerine yönelik bir eleştiri olsa da Curley'in yorumunun ana unsurlarını *bütünüyle* bertaraf etmiş değildir. Wilson'un eleştirilerine bakıldığında onun öncelikle 58. Mektup'a yönelik Curley referansına dair "aşırı okuma" çıkışını daha fazla temellendirmesi beklenirdi. İkinci olarak Wilson'un Spinoza'nın IIP20 kanıtlamasında verdiği IIP11 referansına dayanarak bunun yalnızca insan zihni için değil, tüm diğer zihinler için de geçerli olduğuna yönelik gerekçesi de eksik kalmıştır. Çünkü Spinoza IIP20 kanıtlamasında IIP11'e referans verirken IIP11'de de IIAx.2 ve IIAx.3'e referans vermektedir. Temellendirmede sondan başa gidilecekse, IIP20 kanıtlamasından IIP11'e giden Wilson neden IIAx.2 ve IIAx.3'e gitmediğinin gerekçesini açıklamalıdır. Zira IIAx.2 diğer hiçbir varlık için söylenmeyen bir durumu ortaya koyarak "insanın düşündüğü"nü bir aksiyom olarak belirtirken, IIAx.3 de başka hiçbir zihinde olmayacak, yalnızca insan zihninde oluşabilecek ve her biri düşüncenin birer biçimi olan

⁴⁶ Wilson, "Objects, Ideas and 'Minds'", 134-135.

⁴⁷ Wilson, "Objects, Ideas and 'Minds'", 136-138.

“sevgi”, “arzu” gibi insani duyguları bir başka aksiyom olarak ortaya koyar.⁴⁸ Dolayısıyla Spinoza'nın sondan geriye doğru referanslarının referansları dikkate alındığında, IIP20 kanıtının yalnızca insan zihni için geçerli olduğunu IIP11'den çıkarmak ve IIP11'i de IIAx.2 ve IIAx.3 ile desteklemek mümkündür. Öyle ki geometrik düzende aksiyomların önermelerden daha sağlam olduğu ve kanıtlanmaya ihtiyaç duyulmadan kendiliğinden apaçık olduğu hesaba katıldığında bu sonuca daha net ulaşılabilir.

Söz konusu yorumların ötesinde ve onlara dair ortaya koymaya çalıştığım eleştirilerin ışığında, bu makalenin mevcut problemin çözümüne dair teklifi aşağıdadır.

Spinoza'nın yukarıda alıntılanan IIP13S'deki ifadesinde “birey” (*individuum/individual*) vurgusu önemli bir detaydır.⁴⁹ Spinoza kabaca, farklı büyüklükteki birkaç cismin bir araya gelerek belli bir sabit orana göre birbirilerine hareketlerini iletmeleri neticesinde oluşan cisimlerin birliğine ya da birleşimine “birey” der.⁵⁰ Kısacası “birey”, bileşik bir cismi ya da organik bir yapıyı (organizma) ifade eder ve böylece diğer cisimlerden de ayrılır. İnsan bedeni ise diğer sonlu bireylerle kıyaslandığında farklı doğaya sahip pek çok cismin bir araya gelerek oluşturduğu en kompleks cisim, en karmaşık yapı veya en fazla parçayı bir araya getiren bir organizmadır.⁵¹

Spinoza'nın IIP13S'ye kadar olan ifadelerinden, IIP13S'den ve “birey” tanımından şunlar çıkmaktadır: Her “birey” yapısındaki diğer cisimlerin karmaşıklığı oranında canlılık derecesine sahiptir ve her “birey”in zihni kendi bedeninin fikridir veya zihninde kendi bedenini oluşturan parçalara ve onların etkilenişlerine dair fikirler vardır. Ayrıca bileşik bir cisim veya organizma olmayan, yani “birey olmayan” diğer varlıklar canlılık derecesine sahip değildirler. Buradan hareketle insan dışındaki diğer varlıklar, “birey” olup olmama durumlarına göre iki şekilde kategorize edilirler:

Bileşik bir cisim veya kompleks bir yapı olup farklı derecelerde canlılığa sahip “birey”ler; basit cisimlerden ibaret olan, dolayısıyla herhangi bir canlılığa sahip olmadıkları gibi bir “birey” de olmayan tekil şeyler (*particular thing*).

Burada birinci gruptakiler kendi bedenlerine dair bir algıya sahiplerken ikinci gruptakilerin kendi bedenlerine dair bir alguları söz konusu değildir.

⁴⁸ Bk. IIAx.2, 448; IIAx.3, 448.

⁴⁹ Spinoza'nın IIP13S'deki belli bir canlılık derecesine sahip diğer varlıkların yalnızca “birey”-lerle sınırlı olmasına yönelik bir gereklilik vurgusu için bk. Bennett, *A Study of Spinoza's Ethics*, 138.

⁵⁰ IIAx.2'den sonraki Def., 460.

⁵¹ IIPost.I, 462.

Çünkü Tanrı'da "birey"lere dair bir fikir vardır.⁵² Dolayısıyla insan zihni, nasıl ki kendi bedenine dair fikirler oluşturuyorsa, insan dışındaki diğer bireyler de kendi bedenlerine dair fikirlere sahiptirler. Tıpkı insan zihni gibi bu bireylerin de zihinleri Tanrı'nın düşünce sıfatında bulunan birer düşünme biçimidir.⁵³ Nasıl ki insan zihni bedeninin bir fikriyse ve insan zihni bedenini "etkilenişlerin fikirleri" aracılığıyla biliyorsa, diğer bireyler de kendi bedenlerini "etkilenişlerin fikirleri" aracılığıyla bilir. İnsan zihni bedeninin fikri olduğu için "Tanrı'da insan zihnine dair bir fikir vardır" demek, "Tanrı'da insan zihnine dair 'fikrin fikri' vardır" demekse, aynı şekilde bir organizmanın ya da "birey"nin zihni de kendi bedeninin fikri olduğu için "Tanrı'da söz konusu 'birey'in zihnine dair bir fikir vardır" demek de "Tanrı'da söz konusu bireyin zihnine dair 'fikrin fikri' vardır" anlamına gelir.⁵⁴ Çünkü Tanrı'da tüm düşünme biçimlerinin fikri vardır ve herhangi bir "birey"nin zihni de bir düşünme biçimi olduğu için Tanrı'da o "birey"nin zihnine dair bir fikir zorunlu olarak bulunur.⁵⁵

Bu açıklamalarla varılan nokta şudur: İnsan dışındaki diğer varlıklardan "birey" olanlar "fikrin fikri"ne sahipken, "tekil şeyler" (yani birey olmayanlar) "fikrin fikri"ne sahip değildirler. Bu noktaya IIP13S'deki canlılık derecelerinin "birey" ile ilişkilendirilmesinden, "birey" tanımının kapsamından ve IIP20Dem.'deki Tanrı'da düşüncenin bütün biçimlerinin fikrinin bulunması gerçeğinden hareketle ulaşılabilir. Ancak bu sonuçtan şu sorular doğmaktadır: "İnsan zihni" ile "diğer 'birey'lerin zihni"ne dair "fikrin fikri"nin oluşumu noktasında ne gibi farklar vardır? Bir birey olan "orkide çiçeği"nin zihnine dair Tanrı'da oluşan "fikrin fikri" ile "insan zihni"ne dair Tanrı'da oluşan "fikrin fikri" aynı düzeyi ya da statüyü mü ifade eder?

Öncelikle şunu belirtmeliyim ki, "fikrin fikri"nin bir zihinde oluşması ile Tanrı'da olması aynı şey değildir. Yukarıda bilincin metafizik temeli ortaya konulurken ifade edildiği üzere "fikrin fikri" hem insan zihninde oluşur hem de Tanrı'da insan zihniyle ilgili bir fikir, yani "fikrin fikri" vardır. Ancak bu durum diğer "birey"ler için söz konusu değildir. Çünkü diğer "birey"lerin zihninde "fikrin fikri" oluşmaz, yalnızca onların zihnine dair bir fikir, yani "fikrin fikri" Tanrı'da vardır. IIP20 kanıtlamasındaki "Tanrı'da hem düşüncenin hem de düşüncenin bütün biçimlerinin fikri vardır" ifadesi dikkate alındığında, diyelim bir "orkide çiçeği" hem yer kaplayan bedenli bir "birey"dir hem de zihne sahip bir varlıktır. "Orkide çiçeği"nin zihni düşünme sıfatının elbette bir biçimidir ve Tanrı'nın sonsuz anlama

⁵² IIP13S, 458.

⁵³ IIP20Dem., 467.

⁵⁴ IIP13S, 458; IIP21S, 467, 468.

⁵⁵ IIP13S, 458, IIP20Dem., 467.

yetisi tarafından kavranır. "Orkide çiçeği" ise kendi bedeninin algısına sahiptir. Dolayısıyla "orkide çiçeği"nin zihni kendi bedenine dair bir fikirdir. Tanrı'nın sonsuz anlama yetisinde bu fikre dair bir fikir olduğu için, "orkide çiçeği"ne dair "fikrin fikri" Tanrı'da vardır. Ama aynı "orkide çiçeği"nin kendi bedenine dair bir algıya sahip olduğunu algılaması Spinozacı sistemde mümkün değildir. Dolayısıyla "orkide çiçeği", "algının algısı"nı, yani "fikrin fikri"ni oluşturamaz. O nedenle Tanrı'nın düşüncesinde "orkide çiçeği"ne dair "fikrin fikri" varken "orkide çiçeği"nin zihninde "fikrin fikri" yoktur. Buradan anlaşılıyor ki, "fikrin fikri"nin Tanrı'nın sonsuz anlama yetisinde bulunması ile onun sonlu tavırların zihninde bulunması aynı şey değildir, karıştırılmaması gerekir.

Tıpkı "orkide çiçeği" gibi insan dışındaki diğer "birey"ler de yalnızca bedenlerine dair bir algıya sahiptirler. Ancak bu "birey"ler ne bedenlerine dair bir algıya sahip olduklarının bilincindedirler ne de kendilerinin bilincindedirler. İnsan zihni ise aşağıda daha da detaylandırılacağı üzere beden etkilenişleri sayesinde hem bedeninin hem kendisinin bilincine sahiptir.⁵⁶ "İnsan bireyi"nin zihnini "diğer bireyler"in zihninden farklı kılan temel unsur, insan bedeninin diğer bedenlerle kıyaslandığında daha fazla sayıda cismin bileşimi olmasının yanı sıra, Tanrı'da insan zihniyle ilgili "ayrıca" bir fikrin bulunması⁵⁷ ve yalnızca insan zihninin Tanrı'nın sonsuz anlama yetisinin bir parçasını teşkil etmesidir.⁵⁸ Dolayısıyla insan dışındaki "diğer bireyler"in zihinleri, kendi bedenlerinin fikridir ve bu zihinlerde kendi bedenlerine dair fikir bir "algı" olarak, bulanık ya da yetersiz bir biçimde vardır.⁵⁹ Ancak "algı" düzeyinde de olsa onların zihinleri Tanrı'nın düşünme sıfatının kapsamına giren birer düşünme biçimidir; o yüzden onların zihnine dair "fikrin fikri" Tanrı'da vardır.

Yukarıdaki açıklamalar Bennett ve Wilson'un yorum ve eleştirilerini geçersiz kılmaktadır. Ayrıca bu açıklamalar, Wilson'un eleştirilerinden sonra ana tezlerini muhafaza etmekle birlikte konuya yaklaşımını *kısmen* revize eden Curley'in, insan dışındaki diğer varlıkların bilince sahip olmadığı düşüncesinden hareketle çıkarılabilen söz konusu varlıklara dair Tanrı'da "fikrin fikri" yoktur görüşü için de bir alternatif oluşturabilir.⁶⁰ Bu noktada, geriye "insan bireyi"nin zihninde oluşan "fikrin fikri"nin statüsünün çözüme

⁵⁶ IIP19, 466; IIP23, 468.

⁵⁷ IIP20, 467.

⁵⁸ IIP13S, 458; IIP20, 467; IIP11C, 456.

⁵⁹ IIP13S, s. 458.

⁶⁰ Curley, Wilson'un eleştirilerinden sonra kendi görüşlerini yeniden gözden geçirmiş, hem önceki gerekçelerini hala haklı bulduğunu hem Wilson'a kısmen katıldığını söyleyerek konunun tartışmaya açık olduğunu dile getirmiştir. Bk. Edwin Curley, *Behind the Geometrical: Method A Reading of Spinoza's Ethics* (New Jersey: Princeton University Press, 1988), 72.

kavuşturulması kalıyor. Bu da aşağıda ele alınacak bilincin epistemolojik boyutuyla açık kılınacaktır. Eğer “fikrin fikri” yalnızca insan zihninde oluşuyorsa, bu durumda tüm insanlar aynı bilinç düzeyinde mi olurlar? Aynı insan zihninde “bilinçli fikirler” ve “bilinçli olmayan fikirler” var mıdır, varsa nasıl ve hangi ölçüte göre ayırt edilir?

Bilincin Epistemolojik Yönü: Bilinçte Derece Farkları

Spinoza sisteminde bir zihnin niteliği, fikri olduğu bedeninin niteliğine göre belirlenir. Doğayı oluşturan “birey”ler arasında en çok parçayı bir araya getiren, farklı hareket ve sükûnete sahip pek çok cisimden oluşan en kompleks, en karmaşık yer kaplayan varlık insan bedenidir. İnsan bedeni, pek çok parçadan/cisimden oluşan ve bu parçaların her birinin de daha alt düzeyde parçalardan ya da unsurlardan oluştuğu “bireyler toplamı bir birey”dir. Dolayısıyla insan bedeni, hesap edilmesi zor olan ve anlaşılması kolay olmayan çok kompleks bir yapıdır.⁶¹

İnsan zihni, bedeninin kompleks yapısının her bir unsuruna dair fikirlere ulaşabilme imkanına sahiptir. Ancak bu fikirlerin içeriği, insan zihninin kendi bedenini tanıma derecesine göre oluşur. İnsan zihninin kendi bedenini bilme derecesi, aynı zamanda onun bilincinin de derecesini belirler. Spinoza insan dışındaki diğer varlıkların da belli bir “canlılık derecesi”ne sahip olduğunu ve söylediklerinin insan kadar diğer varlıklar için de geçerli olduğunu belirtirken aynı zamanda insan bedeninin diğer bedenlerden, insan zihninin ise diğer zihinlerden daha üstün olduğunu temellendirmeye çalışır:

“Bununla birlikte, nesnelere kendileri aralarında olduğu gibi fikirlerin de kendi aralarında farklılık gösterdiğini ve tıpkı birinin nesnesinin diğerinin nesnesinden daha mükemmel olduğu ve daha fazla gerçeklik içerdiği gibi, bir fikrin diğerinden daha mükemmel olduğunu ve daha fazla gerçeklik içerdiğini reddedemeyiz. Böylece insan zihni ile diğerleri arasındaki farkın ne olduğunu ve onları nasıl aştığını belirlemek için, daha önce de söylediğimiz gibi, zihnin nesnesinin, yani insan bedeninin doğasını bilmemiz gerekir. [...] bir beden aynı anda birçok şeyi yapma veya aynı anda birçok şekilde etkilenme konusunda diğerlerinden daha yetenekli olduğu oranda, onun zihni de diğerlerine göre aynı anda birçok şeyi algılama konusunda daha yetenekli olur. Bir beden eylemleri ne kadar çok yalnızca kendisine bağlıysa ve eyleminde ne kadar az başka beden eşlik ediyorsa, onun zihni de o kadar çok apaçık bir anlayışa sahip olur. Bu gerçeklerden, bir zihnin diğerlerinden üstünlüğünü bilebilir, ayrıca bedenimiz hakkında niçin bu kadar çok bulanık bilgilere sahip olduğumuzu görebiliriz [...]”⁶²

⁶¹ IIPost.I, 462.

⁶² IIP13S, 458.

Spinoza bir beden diğer bedenden üstünlüğünü, diğeriyle kıyaslandığında birinin kendi başına daha çok eylemi daha fazla gerçekleştirebilmesi olarak görür. Bir beden ne kadar çok parçaya sahipse ya da bünyesinde ne kadar çok çeşit cismi barındırıyorsa, o kadar daha fazla eylemi yerine getirmeye ve etki alıp vermeye müsait olur. Çünkü bir beden diğer bedenlerle karşılaştığında ya da ilişki kurduğunda, parçalarının her biri bu karşılaşmadan ya da ilişkiden etkilenebilir. Dolayısıyla bir beden üstünlüğünün temelinde, sahip olduğu yapının karmaşıklığı ya da kompleksliği vardır. Zihin ise beden karşılaştıklarında ve ilişkilerinde etkilenen her bir parçanın etkilenişini bir fikir olarak yansıtmaya olanağına sahiptir. Dolayısıyla beden ne kadar çok kompleks bir yapıdaysa zihin de o kadar çok fikre sahip olabilir. Bu, bedeni diğer bedenlerden üstün olan insanın, zihninin de diğer zihinlerden üstün olma sebebidir.

Alıntılanan pasajda, Spinoza bedenlerin ve zihinlerin birbirinden üstünlüğünü ifade ederken yalnızca insanın diğer varlıklardan üstünlüğünü değil, aynı zamanda beden karmaşıklığını zihinde fikir olarak yansıtmaya imkanına bağlı olarak insanların da anlama kabiliyetleri bakımından birbirinden üstünlüğünü ortaya koyar. Çünkü beden çok karmaşık veya kompleks bir yapı olduğu için bir zihnin bedenin parçalarına ve orada olan bitene dair fikirler oluşturabilme becerisi, diğerine göre farklılık arz eder. Ayrıca insan zihni, bedenin tamamını, tüm unsurlarıyla her zaman bilecek bir imkana sahip değildir. O nedenle bir insan zihni, diğerlerine nazaran bu imkana ulaşabilme durumuna göre diğer zihinlerden ayrılır ya da daha üstün olur.

Zihnin bedeni bilme imkanına bağlı olarak aynı zihindeki fikirler arasında ve birbiriyle kıyaslandığında iki zihin arasında "bilinçsiz fikirler" (*non-conscious ideas*) ve "bilinçli fikirler" (*conscious ideas*) olduğu gibi, daha düşük seviyeden daha yüksek seviyeye bilinçte derece farkı da oluşur. Ancak bu konuda, yani Spinoza'nın "bilinçli zihin durumları" (*conscious states of mind*) ile "bilinçsiz zihin durumları" (*non-conscious states of mind*) birbirinden ayırması noktasında, Spinoza yorumcuları farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bazı yorumcular, Spinoza'nın bilinçli ve bilinçsiz zihin durumlarını başarılı bir şekilde birbirinden ayırdığını,⁶³ bazıları ise Spinoza'nın bu ayrımı başarısız bir şekilde ortaya koyduğunu ifade etmişlerdir.⁶⁴ Bununla birlikte, Spinoza'nın zihnin bilinçli durumları ile bilinçsiz durumlarını birbirinden ayırdığı ve

⁶³ Curley, *Spinoza's Metaphysics*, 126-128; Nadler, "Spinoza and Consciousness", 575; Garrett, "Representation and Consciousness", 23; Roca, *Spinoza*, 115.

⁶⁴ Wilson, "Objects, Ideas and 'Minds'", 133; Oberto Marrama, "Consciousness, Ideas of Ideas and Animation in Spinoza's Ethics", *British Journal For The History of Philosophy*, 25/3, (2017), 539.

bilincin farklı derecelerde olduğuna yönelik gerekçeleri net bir şekilde ortaya koyduğu görülmektedir:

“Gerçekten, bir bebek ya da çocuk gibi, çok az şeye muktedir olan ve büyük ölçüde dış nedenlere bağımlı bir bedene sahip olan bir insan zihni, kendi başına ele alındığında, kendisine, Tanrı’ya ve şeylere dair neredeyse hiç bilince [*conscia*] sahip değildir. Öte yandan, pek çok şeye muktedir bir bedene sahip olan bir insan zihni, kendi başına ele alındığında, kendisinin, Tanrı’nın ve şeylerin bilincine [*conscia*] sahiptir. Öyleyse bu yaşamda, bizim en büyük uğraşımız bir bebeğin bedenini (doğası el verdiği ve yardımcı olabildiği ölçüde) pek çok şeyi yapabilecek bir başka bedene, onunla ilişkili zihnini ise kendisine, Tanrı’ya ve şeylere dair daha çok bilince [*conscia*] sahip bir zihne dönüştürmektir.”⁶⁵

Spinoza, bu ifadeleriyle, zihin ve beden kapasitesi üzerinden bir bebeğin bilinci ile bir yetişkinin bilincini birbirinden ayırmaktadır. Bu ayırım, Garrett’in de ifade ettiği gibi, beden kapasitesi ve becerileri ile zihnin bir yetisi olan anlama yetisi sayesinde ulaşabildiği bilgiye bağlı olarak gerçekleşir.⁶⁶ Burada bir bebek, bir yetişkine nazaran daha çok dış nedenlere bağlı olduğu için hem “bilinçsiz fikirler”e hem daha “düşük derecede bilinçli fikirler”e; bir yetişkin de bir bebeğe nazaran birçok etkinlikte bulunmaya müsait bir bedene ve onu anlama imkanı olan bir zihne sahip olduğu için daha çok “bilinçli fikirler”e sahiptir.

Alıntılanan pasaj dikkatli bir şekilde okunduğunda, çözümlemenin unsurları şu şekilde belirginleştirilebilir: İnsan zihninde bulunan her “fikir” için “fikrin fikri” imkânı vardır. İnsan zihni, bedenini “algı” ya da “kavram” düzeyinde bilir. Buna bağlı olarak bedene dair fikirler “algı” düzeyinde ise “bulanık” ya da “yetersiz fikir” olur, “kavram” düzeyinde ise “açık-seçik” ya da “yeterli fikir” olur.⁶⁷ İnsan bedeni çok karmaşık bir yapıda olduğu için, insan zihni bu karmaşıklığın tamamına dair fikirlere ulaşabilme imkanına ya da potansiyeline sahip olsa bile,⁶⁸ bu imkânı her zaman elde edebilecek bir zihinsel açıklığa ya da yetkinleşmiş bir anlama yetisine (*intellect*) sahip değildir. O nedenle insan zihninin kendi bedenine dair “algı” düzeyinde bile olsa- sahip olmadığı fikirler de vardır. “Fikir”in olmadığı bir zihinde elbette “fikrin fikri” de yoktur. Dolayısıyla da insan zihni, bedenine dair algılayamadığı ya da kavrayamadığı herhangi bir şeye dair bir farkındalığa da

⁶⁵ VP39S, 614; *Lat.* VP39S, 315.

⁶⁶ Garrett, “Representation and Consciousness”, 6.

⁶⁷ IIP29C, 471.

⁶⁸ Çünkü “insan zihninin biçimsel varlığını oluşturan fikir, son derece karmaşık pek çok bireysel kısmın birleşimi olan beden fikridir”. IIP15Dem., 463.

sahip olamaz. Bu durumda insan zihninde bazı şeylere dair “fikrin fikri”nin olmaması, insan zihninin bilincinde olmadığı bedene yönelik fikirlerin bulunduğu anlamına gelir. Buna “bilinçsiz” fikirler denilir. Çünkü zihin bu tarz bir şeye dair “fikir”e ulaşabilme imkanına sahipken bu durumda ulaşamamış; ulaşamadığı için de söz konusu şeye dair “fikrin fikri”ni oluşturamamıştır, yani bilincine varamamıştır. Bununla birlikte zihnin belli bir şeye dair “fikir”e, dolayısıyla da “fikrin fikri”ne ulaştığı durumlar, “algı”dan “kavram”a, “yetersiz fikirler”den “yeterli fikirler”e doğru zihnin bilincinin derecesini belirler. Böylece zihin sahip olduğu fikrin içeriğine ya da “bulanık” mı, “açık-seçik” mi olma durumuna göre daha az ya da daha çok bilince sahip olur.

Spinoza'nın *Ethica*'nın iki yerinde “bilinçsiz” (*inconscious/un-conscious*) kavramını kullandığı görülür.⁶⁹ Bunlardan birincisi VP39S ile birlikte okunması gereken VP6S'deki “bebeğin bilinçsizliği” iken, diğeri VP42S'de geçen “cahilin bilinçsizliği”dir. Burada öncelikle bir bebek, kendi bedeninin çoğunluğuna dair “bilinçsiz” iken (mesela mantık yürütememesi, konuşamaması, yürüyememesi vb.), birtakım kısımlara dair de “algı” düzeyinde bir bilince sahiptir (mesela acıkırken ağlaması, ağladıktan sonra karnının doyması ve bunun neticesinde susması vb.). Bebeğin bu “algı” düzeyindeki bilinci elbette hislere dayalıdır. Bu algı düzeyindeki bilinçte, bebeğin bedeninin acıkması bir “fikir” olarak zihninde belirlediğinde, acıkma sonrası ağlama ve bunun sonucunda doyma düşüncesi bebeğin zihninde “fikrin fikri” (algının algısı) olarak oluşabilir. Ancak bu “fikrin fikri”, mantık yürütme ya da akli çıkarım yapma düzeyinde değil, tamamen hayali bir algıya ve hislere dayalıdır. Burada bebeğin bilincinin insan türünün en düşük derecede ve en “yetersiz” düzeyde olduğu düşünülüğünde, bebeğin henüz kendilik bilincinin oluşmadığı, diğer varolanlara ve Tanrı'ya dair bir bilincinin olmadığı daha net anlaşılır. Dolayısıyla bir bebek zihninde, tamamen olmasa da neredeyse tamamına yakın “bilinçsiz fikirler” ve az sayıda çok düşük derecede “algı” düzeyinde olan “bilinçli fikirler” vardır.

Aynı şekilde cahil kişinin zihni, kendi bedenini bir bütün olarak tanımaya yönelik fikirlere sahip olmasa da tıpkı bir bebek gibi acıktığını ya da karşı konulamaz bir bedensel iştahını ifade edebilir. Burada cahil kişinin bir şeyi istemesi bir “fikir” ise, ona yönelme ve onu elde etme neticesinde ulaştığı doyum da “fikrin fikri” olabilir. Ancak cahil bir yetişkin, tıpkı bir bebek gibi ve fakat bedeni bebeklerin bedeninden daha fazla geliştiği için bebeklerden daha fazla algı düzeyinde hayali fikirlere ve düşük derecede de olsa bilince sahip olur. Burada cahil kişinin kendisine, diğer varolanlara ve Tanrı'ya dair “fikrin fikri” neticesinde bir farkındalığa, bilince ulaşma imkânı olmasına rağmen

⁶⁹ Bu kullanımlar için bk. *Lat.VP6S*, 296; *Lat.VP42S*, 317.

ulaşamaması, onun zihninde “bilinçsiz fikirler”in bulunduğu anlamına gelir. Bu iki örnekte bedenın gelişim düzeyi ve zihnin fikirlere ulaşabilme derecesi bakımından bebeğin bilinçsizliği doğal bir durumken, cahilin bilinçsizliği doğal bir durum değildir, hatta insan doğasına aykırıdır. Bu sebeple olsa gerek, cahil kişi sürekli ruhsal karmaşalar ve duygusal dalgalanmalar içindedir.

Anlaşılan o ki Spinoza’da bilinç, bilgi üzerine yükselir. “Fikir” bilgiyi, “fikrin fikri” ise bilinci oluşturur. “Fikir”in içeriği bilginin niteliğini, “fikrin fikri”nin içeriği bilincin derecesini belirler. Bilgisizlik ya da cehalet ise bilgiden yoksunluk oranında bilinçsizliktir. O nedenle bilinç, “algı”dan “kavram”a, “yetersiz fikirler”den “yeterli fikirler”e, bebekten yetişkine, cehaletten bilgeliğe doğru yükselen bilgi ya da yetkinlik basamaklarına göre bir derece meselesidir. Bu açıdan bilincin derecelerini bilginin hiyerarşik yükselen türleriyle ilişkilendirmek mümkündür.⁷⁰ Böylece “hayali bilgi”den “akli bilgi”ye, “akli bilgi”den “sezgisel bilgi”ye insan zihninin kendi bedenini, kendisini, diğer varolanları ve Tanrı’yı bilme durumuna göre bilinç derecelenir. Bu süreçte sezgisel bilgi en üstün bilgiyi ve yüksek derecede bilinci ifade eder.⁷¹ İnsan, bedeninin karmaşıklığını oluşturan parçalara dair fikirlere bu bilgi sayesinde ulaşır. İnsan kendi bedeninin kompleks yapısını oluşturan bireysel parçalara dair daha çok bilgiye eriştikçe, bedeninin çok daha fazla eylemi başka bedenlere gereksinim duymadan gerçekleştirmeye ne kadar elverişli olduğunu anlamış olur.

Spinoza’da bilincin derecelerinin temeli elbette “fikrin fikri”dir. C. Martin’in ifadesiyle, “Fikrin fikri”, bedenın kompleksliğini yansıtan çeşitli fikirlerin kompleks fikridir.⁷² Bilincin dereceleri konusunda özellikle Garrett ve Nadler’in görüşleri dikkate değerdir. Bu sebeple aşağıda bu görüşlere ve onlara dair eleştirilere yer verilecektir.

Garrett, bilinç derecelerini “düşünme gücü”nün (*power of thinking*) dereceleriyle özdeşleştirir. Ona göre bu özdeşlik IIP13 ve VP39’da ortaya konulur. Garrett, Spinoza’nın zihnin düşünme gücünü onun “gerçeklik” ya da “mükemmellik” derecesine bağladığını söyleyerek bu gücün bedenın aynı anda birçok eylemi yerine getirmeye müsait olma durumuna göre arttığını söyler. Çünkü beden bu imkana sahip oldukça zihin daha çok açık-seçik anlama kapasitesine ulaşır ve bu zihnin daha fazla bilince ulaşmasına neden olur. Garrett VP31S’yi referans göstererek Spinoza’nın bilinci “mükemmellik” ve “güç”le özdeşleştirdiğini, zihnin sezgisel bilgi ile en üstün derecede bilince ulaştığını ve bunun da zihnin daha fazla “mükemmel” veya “gerçek” olmasına yol açtığını

⁷⁰ E. Balibar da bilinci, bilginin türlerine bağlı olarak ele almaktadır: Bk. “A Note on ‘Consciousness/Conscience’”, 212-214.

⁷¹ VP31S, 610.

⁷² Martin, “Consciousness in Spinoza’s Philosophy of Mind”, 277.

söyler. Ona göre, beden ne kadar güçlüyse, anlama yetisi de o kadar çok “düşünme gücü”ne sahip olur ve “anlama gücü” ne kadar güçlüyse bilinç de o kadar çok yüksek derecede olur. Böylece Garrett, bedeninin karmaşıklığının anlaşılma derecesine göre oluşan bilinci, zihnin “anlama gücü”ne göre derecelenen bilinç olarak ele alır. Ona göre bilinç derecelerini “düşünme gücü”nün dereceleriyle özdeşleştirmek, Spinoza'nın bilinç teorisiyle ilgili açıklama ihtiyacı duyulan pek çok unsuru açıklığa kavuşturmaktadır.⁷³

Nadler ise Spinoza yorumcularının bilinç teorisi için yanlış bir noktaya odaklandıklarını ve o yanlış noktanın da “fikrin fikri” doktrini olduğunu söyler. Ona göre Spinoza'da “fikrin fikri” evrensel olarak tüm varlıklar için geçerli olduğundan, onu bilincin temeli olarak görmek hem insan dahil tüm varlıkların bilince sahip olduğunu hem aynı insan zihnindeki tüm fikirlerin bilinçli olduğunu kabul etmek anlamına gelir. Nadler, yorumcuların bu genişliği ya da Bennett'in ifadesi ile “absürt aşırılığı” gördükleri için Spinoza'nın bir bilinç teorisi ortaya koymadığı sonucuna ulaştıklarını söyler.

Nadler, bilince “fikrin fikri” noktasından ziyade, “bedenin kompleksliği” olarak ifade edilen IIP13S ve VP39S noktasından bakılması gerektiğini söyler. Garrett gibi aynı pasajlara atıfta bulunan Nadler, bilincin bir bedeninin sahip olduğu komplekslik derecesine göre zihinde oluşan fikirler nispetinde yüksek ya da düşük derecede olduğunu belirtir. Bu görüşe göre insan dışında diğer tüm varlıklar da bilinç sahibidir; ancak insan bedeni komplekslik bakımından diğer bedenlerden üstün olduğu ve insan zihni de içerdiği fikirlerin niceliği bakımından diğer zihinleri aştığı (*surpass*) için, diğer var olanlara nispetle en üstün bilince sahiptir. Nadler'e göre, “fikrin fikri”nin insan dahil tüm varlıklarda aynı şekilde oluştuğu, dolayısıyla bilinçte aynılığa işaret ettiği yerde, zihin-beden paralelizminin bir sonucu olan “komplekslik doktrini” bilincin tüm varlıkta olduğunu ama aynı derecede olmadığını ifade ettiği için bilinç için daha elverişli bir temel sağlar.⁷⁴

Öyle görünüyor ki Nadler, Spinoza'nın bilinç teorisine dair bu teklifi ortaya koyarken bir detayı gözden kaçırmıştır. Onun sözünü ettiği “komplekslik doktrini” (ki aynı şekilde Garrett'in de “düşünme gücü”nün niteliğine göre bilinçte derecelerin oluştuğuna yönelik tespiti) bize öyle ya da böyle sadece var olan bir bilincin daha düşük ya da daha yüksek olduğuna yönelik bir derecelendirme fikri sunar. Diğer bir deyişle Garrett ve Nadler'in tespitleri, bilincin nasıl oluştuğunu ifade etmekten çok, bilincin bir varlıktan diğerine ya da aynı insan zihninde birtakım fikirlerden diğerlerine doğru artan ya da azalan içeriğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bilincin derecesinden önce bilincin bir zihinde nasıl oluştuğunu ortaya koymak gerekmez mi?

⁷³ Garrett, “Representantation and Counciousness”, 22-24.

⁷⁴ Nadler, “Spinoza and Consciousness”, 586-591.

Garrett'in söz konusu detayı gözden kaçırdığı yerde Nadler, bilincin "komplekslik doktrini"ne göre nasıl oluştuğunu açıklamaya çalışır. Bu noktada ilginç açıklamalar ortaya koyan Nadler'in bilinç meselesini daha karmaşık hale getirdiği görülmektedir. Nadler, zihin-beden paralelizmine bağlı olarak gündeme gelen "komplekslik doktrini" bağlamında, bilincin basit bir şekilde yer kaplayan bedenin içsel ilişkilerinin düşüncede temsil edilmesi olduğunu söyler. Ona göre, insan bedeni pek çok parçanın birleşiminden meydana gelir, bu parçalar da daha alt parçalardan oluşur, insan zihni de bu parçaların her birini yansıtan fikirlere sahiptir. Burada bilinç, zihnin, kompleks olan bedenin parçalarına yönelik sahip olduğu fikirlerin zenginliğidir. Zihin tek seferde bedeni oluşturan parçaların ne kadar fazlasına yönelik fikre ulaşırsa o kadar çok bilince ulaşmış olur. Nadler bu yorumu yer kaplama ve düşünce sıfatlarının bir ve aynılığına yönelik bir imayla, yer kaplayanın sonlu bir tavrı olan bedende olan bitenlerin düşüncenin sonlu bir tavrı olan zihinde yansıtılmasını, düşüncenin kendi üzerine dönmesi ya da refleksiyonu olarak anlar. Ona göre bedendeki karmaşıklık ve bu karmaşıklığı oluşturan parçaların birbiriyle ilişkisinin zihinde fikir olarak yansıtılması, illaki zihinde "fikrin fikri" gibi bir başka fikrin daha oluşmasını gerektirmez. Dolayısıyla bilinç, yer kaplayan bedendeki kompleksliğin düşüncedeki zihnin kompleksliğiyle ilintilendirilmesidir.⁷⁵

Nadler'in anlattığı bu süreç, öyle görünüyor ki bir "fikrin fikri"nin zihinde oluşma sürecinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla Nadler, zihin-beden paralelizminin bir sonucu olan "komplekslik doktrini"ne göre bilincin oluşumunu açıklarken aslında bedende olan biteni bir fikir olarak yansıtan zihinde fikrin oluşum sürecini anlattığını fark edememiştir. Nadler, bilinci fikir ile özdeşleştirdiği için Garrett'i eleştirirken, kendisi dolaylı yoldan aynı hataya düşmüş gözükmektedir. Bununla birlikte Garrett bilinçte derece farkının oluşumu konusunda "düşünme gücü"nü ön plana çıkarırken, Nadler "bedenin kompleksliği"ne vurgu yapar. Aralarındaki ince nüanslar bir kenara bırakıldığında ikisinin de aynı şeyi söyledikleri görülür. Neticede "düşünme gücü"nü arttıran (dolayısıyla bilincin derecesini yükselten) "bedenin kompleksliği"nin zihin tarafından yeterli fikirlerle idrak edilmesi ya da tam tersi "düşünme gücü"nü azaltan (dolayısıyla bilincin derecesini düşüren) "bedenin kompleksliği"nin yeterli fikirlerle idrak edilememesi değil midir?

Daha önce gerekçelendirildiği üzere "fikrin fikri", Spinoza sisteminde bilincin temelidir. Nadler ve Garrett'in yorumları bilinçte derece farklarının oluşumuna yönelik izahlar bakımından değerlidir; ancak bilincin temeli noktasında "fikrin fikri"nden saptıkları için yetersizdir. Şimdi, geriye bilinçte

⁷⁵ Nadler, "Spinoza and Consciousness", 589-590.

derece farkına göre oluşan son bir hususu daha incelemek kalıyor. O da insan "bedenin kompleksliği"nin insan zihni tarafından yeterli derecede kavranmasına bağlı olarak oluşan "kendilik-bilinci"dir.

Kendilik-Bilinci

Spinoza, VP31S ve VP39S'de bireysel insan varlığının az ya da çok belli bir dereceye kadar "kendilik-bilinci"ne (*sui conscius/self-consciousness*) sahip olduğunu ima eder.⁷⁶ Buradaki derece farkı ve "kendilik-bilinci" vurgusu önemlidir. Çünkü insan dışındaki diğer "birey"lerin zihninde "fikrin fikri" yoksa, bu durumda söz konusu "birey"lerin bir "kendilik" algısına sahip oldukları söylenemez. Zira bu "birey"lerin zihinleri, kendi bedenlerinde olan biteni yalnızca bulanık bir algıyla algırlar. Bu algı zihnin bedene dair bir fikri olsa da kendisine dair bir farkındalığı değildir. Yalnızca "insan birey"i "kendilik-bilinci"ne sahip bir varlıktır. Ancak bu "kendilik-bilinci" insandan insana değişen ve fikirlerin yeterlilik derecesine göre artan ya da azalan bir içeriktedir. Dolayısıyla "kendilik-bilinci" insan için bir imkandır ve zihinde oluşan "fikrin fikri"nin statüsüne, içeriğine ya da niteliğine göre insan daha çok bu imkânı elde eder ya da daha çok bu imkândan uzaklaşır.

Spinoza'nın bilinç teorisinde "kendilik-bilinci"nin temeli "fikrin fikri"dir ve "kendilik-bilinci", "kendilik-bilgisi"nin derecesine bağlı olarak artar veya azalır. Zihnin bedenine etkileşimlerine dair oluşturduğu "fikir"lerinin içeriği "fikrin fikri"nin niteliğini belirlediği gibi, bedenine kompleksliğinin zihin tarafından bilinme derecesi de bilincin derecesini belirler. Dolayısıyla "kendilik bilinci", bedeni oluşturan parçalara ve onlar arasındaki ilişkilere dair daha fazla yeterli fikre ulaşan zihnin, bu fikirlerden oluşturduğu ikincil fikirler sayesinde kendi üzerine tefekkürü ya da refleksiyonudur. Burada yeterli fikirlerin derece bakımından artması insanın kendisine dair bilincini arttırdığı gibi, onun diğer varolanlara ve Tanrı'ya dair de bilincini artırır. Sezgisel bilgi düzeyinde bir bilinç derecesi, insanın kendisini ve varolan her şeyi Tanrı'da görebilme ufkudur.⁷⁷ Spinoza bir bakıma şunu demektedir: Kendini bilen Tanrı'yı bilir; Tanrı'yı bilen her şeyi bilir. Bilinçte derece farkını oluşturan ve bilincin derecesini arttıran bu bilgi, bulanık fikirler oluşturan ve Spinoza'nın TIE'deki ifadesiyle "anlama yetisinin kendi bilincine varmasına mani olan" (*intellectus ad se reflectat/prevents the understanding from reflecting*

⁷⁶ VP31S, 610; VP39S, 614.

⁷⁷ Spinoza VP31S'de "o halde insan bu tür bilgiye ne kadar çok sahipse o kadar çok kendisinin ve Tanrı'nın bilincindedir [*sui et Dei conscius*], yani o kadar çok mükemmel ve kutludur" diyerek bilinçte derece farkını bu tarz daha üstün bir bilgiye ulaşmanın seviyesine bağlamaktadır. Bu sebeple her bilgi türüne bir bilinç durumunun eşlik ettiği ya da her bilme düzeyine bir bilinç derecesinin tekabül ettiği bir yerde "kendilik-bilinci" bilincin derecesine, bilincin derecesi de bilginin türüne bağlı olarak daha çok ya da daha az olur.

on itself) hayalî ve hafızaya dair fikirlerden ziyade, anlama yetisinin pür ya da saf kavrayışından kaynaklanan doğru ve kesin fikirlerden oluşmaktadır.⁷⁸

Spinoza'da bilincin ilişkili olduğu bir diğer unsur ise, Spinozacı felsefenin temel kavramlarından biri olan *conatus*dur. Bilinç ile *conatus* ilişkisi her şeyden önce insanın "kendilik-bilinci" ile ilişkilidir. Şöyle ki, Spinoza tüm diğer varlıkların yanı sıra her insanda doğal olarak varolan yahut doğuştan getirilen bir meyil ya da dürtünün olduğunu, bunun da "kendi varlığını koruma çabası" ya da "ısrarı" olduğunu dile getirir.⁷⁹ Bu varoluş çabasını Spinoza "*conatus*" terimi ile ifade eder. Spinoza, insan zihnindeki fikirler ister bölük-pörçük isterse de tam ya da yeterli olsun her durumda insanın kendi varoluş çabasını sürdürdüğünü ve bu çabanın da bilincinde olduğunu söyler.⁸⁰ Bir varlığı her neyse o yapan şey kendi fiili varlığını sürdürmesi olduğu için, o varlık her durumda kendi varlığını az ya da çok, artan ya da azalan bir derecede sürdürmeye çabalar.⁸¹ Ancak sonlu tavırlar arasında kendi varlığını sürdürme çabasında bulunup aynı zamanda da bu çabada bulunduğunu bilen yani "çabasının bilincinde olan" tek varlık insandır.⁸² Dolayısıyla insan zihni "bedenin etkilenişleri" sayesinde kendi bilincine vardığında aynı zamanda kendi çabasının da bilincinde olur.⁸³

İnsan, varolma çabasını sürdürmek, yani deyim yerindeyse, ayakta kalmak için sürekli bir şey "istemek" durumundadır. Spinoza insanın bu isteğini "iştah" (*appetitus/appetite*) olarak ifade eder. Ona göre "iştah" insanın kendi varlığını korumaya yönelik kendi doğasından kaynaklanan tüm eylemlerinin dayanağıdır.⁸⁴ Ancak insan "iştah"tan hareketle her şeyi isteyebilecek bir durumda olduğu için, kendi varlığını koruyan, onu arttıran şeylere yöneldiği gibi, kendi varlığını korumayı engelleyen, onu azaltan ya da ona zarara veren şeyler de isteyebilir. Spinoza bu anlamda "iştah"a alternatif olan "arzu" (*cupiditas/desire*) kavramını önerir. Ona göre, insanın kendi varlığını korumaya yararlı olanı istemesi için neyi istediğinin farkında ya da bilincinde olması gerekir. Bu farkındalık *conatusun* gücünü azaltan şeylerden uzaklaşmaya, onu arttıran şeylerin ise peşinden gitmeye yönelik bir farkındalıktır. İnsan, iştahının bilincinde olduğunda, artık bir şeyleri rastgele

⁷⁸ Spinoza, "Treatise on The Emanation of the Intellect", *The Collected Works of Spinoza*, haz. ve çev. Edwin Curley (New Jersey: Princeton University Press, 1985), c.1, 38; Spinoza, *Tractatus De Intellectus Emendatione – Aklın Islahı Üzerine Bir İnceleme*, Latince-Türkçe metin bir arada, haz. ve çev. Çiğdem Dürüşken-Eyüp Çoraklı (İstanbul: Alfa, 2019), 110.

⁷⁹ IIP6, 498.

⁸⁰ IIP9, 499.

⁸¹ IIP7, 499.

⁸² IIP9S, 500.

⁸³ IIP9Dem., 499, 500.

⁸⁴ IIP9S, 500; *Lat.IIP9S*, 178.

isteyen, ona yönelen değil de onu rasyonel bir biçimde (yani yeterli fikirlerle) "arzu"layan bir konumda olur. Dolayısıyla insan ancak isteğinin bilincinde olarak bir şeyi arzuladığında o şey kendi varlığını korumaya yardımcı olur. Bu anlamda, insanın "kendilik bilinci"nin (*self-consciousness*) üç unsurdan meydana geldiği görülür:

Bedenin etkilenişleri sayesinde zorunlu olarak "zihnin kendilik bilinci"ne (*mens sui sit conscial/minds conscious of itself*) varması,⁸⁵ bedenın etkilenişleri sayesinde hem bedenini hem kendisini bilen ve hem bedenini hem kendisini korumak için eylemde bulunan "zihnin çabasının bilinci"nde (*mens sui sit conatus conscial/minds conscious of its striving*) olması,⁸⁶ hem zihne hem bedene atfedilen bu çabanın insanın "iştah"ını doğurmasıyla, zihnin bu "iştahın bilinci"ne varması, -ki Spinoza bunu "arzu" olarak ifade eder ve "arzu bilincine varılan iştahtır" (*cupiditas est appetitus cum ejusdem conscientia/desire is appetite with consciousness*) der.⁸⁷

Arzu, insanın özüdür ve insanın kendi varlığını korumak için sarfettiği çaba ve bu çabanın bir belirlenimi olarak sürekli eyleme geçmesi bu özün zorunluluğudur.⁸⁸ Bu öz, "biçimsel bir öz" değil, bilakis insanı sürekli bir şey yapmaya iten, kendisini her neyse o yapan varlığının devam etmesini sağlayan ve yer kaplayan ve düşünsel bir varlık olmanın zorunlu bir sonucu olarak sürekli eyleme meyletme halidir. Bütün bunlar insanın "kendilik-bilinci"ni oluşturur. İnsan "kendilik-bilinci"ne sahiptir demek, zihin bedenın etkilenişleri sayesinde kendisinin bilincindedir ve zihin kendi iştahının bilincindedir (arzu) demekle aynı şeydir. Zira bütün bu unsurlar zihnin bedenın etkilenişlerini bilmesi üzerine kuruludur. Hatta benzer bir doğrultuda E. Balibar, "bilinçli olmak"la "kendilik-bilinci"ne sahip olmak arasında bir farkın olmadığını, neticede "kendilik-bilinci"nin zihnin bedenın bilincinde olmasına bağlı olduğunu söyler.⁸⁹

Anlaşıldığı üzere, "kendilik-bilinci", zihnin kendi bedeninin etkilenişlerinin, kendi fiili varlığını sürdürme çabasının ve bu çabanın bilinen bir arzu olarak sürdürülmesinin farkındalığına bağlıdır. İnsan zihni bedenın etkilenişlerinin fikirleri sayesinde insan bedenini bilir ve idrak eder, ama aynı etkilenişlerin fikirleri sayesinde zihin aynı zamanda kendisini de bilir (fikrin fikri). Dolayısıyla zihin, bedenın etkilenişleri sayesinde hem bedeninin hem kendisinin bilincine sahip olur.⁹⁰ Bu bilincin derecesi ise

⁸⁵ IIP23, 468; IIP9Dem., 499, 500; *Lat.*IIP9Dem., 177.

⁸⁶ IIP7, 499; IIP9Dem., 499, 500; *Lat.*IIP9Dem., 177.

⁸⁷ IIP9S, 500; *Lat.*IIP9S, 178.

⁸⁸ IIIDef.Aff.IExp., 531.

⁸⁹ Balibar, "A Note on 'Consciousness/Conscience'", 210.

⁹⁰ IIP19, 466; IIP23, 468.

söz konusu etkilenişlere dair fikirlerin, çabaya dair niceliğin ve arzuya dair farkındalığın açık-seçikliğine veya bulanık ya da bölük-pörçüklüğüne göre artar ya da azalır.

Sonuç

Sonuç olarak Spinoza'nın bilinç teorisi, "fikrin fikri" üzerine kuruludur. "Fikrin fikri" terminolojisiyle birlikte insan, kendi zihnini, nesnesi olan bedenden "kavramsal" olarak ayrı bir biçimde düşünebilmektedir. "Fikrin fikri" ile Spinoza "beden fikri" (zihin) ve "zihin fikri"ni (fikrin fikri) birbiriyle özdeşleştirir. İkisi de Tanrı'da bulunur ve Tanrı'nın düşünce sıfatı altında kavranan birer "düşünme biçimi"dirler. Bu haliyle "fikrin fikri" bilincin metafiziksel temelidir.

Spinoza'da "canlılık dereceleri" yalnızca "birey"ler için geçerlidir. Tanrı'da yalnızca "birey"lerin zihnine dair bir fikir, yani "fikrin fikri" vardır. "İnsan bireyi" diğerleriyle kıyaslandığında en çok parçaya sahip en karmaşık yapıda olan "bireyler toplamı bir birey"dir. "Fikrin fikri"nin Tanrı'nın sonsuz anlama yetisinde bulunması ile bir "birey"in zihninde bulunması aynı şey değildir. İnsan gibi diğer tüm "birey"lerin de zihinleri kendi bedenlerinin fikridir. Ancak "fikrin fikri", diğer varlıklardan farklı olarak hem insan zihninde oluşur hem Tanrı'nın sonsuz anlama yetisinde bulunur. İnsan dışındaki diğer varlıkların zihninde yalnızca "algı" düzeyinde "fikir" bulunur, "fikrin fikri" onların zihninde oluşmaz, yalnızca onların zihnine dair Tanrı'da bulunur. Bu ayrımı "bilinçli zihinler" ile "bilinçsiz zihinler"i birbirinden ayırt etme imkânı sağlar.

İnsan zihni, pek çok bireysel parçadan oluşmuş kompleks bedenin çok karmaşık bir fikri olduğu için, zihnin bedenin karmaşıklığını bilme düzeyine göre bilinçte dereceler oluşur. Buna göre insanın kendi bedenine, onun etkilenişlerine dair sahip olduğu "fikir"in yeterliliği ya da yetersizliği "fikrin fikri"nin içeriğini ya da bilincin niteliğini belirler. Diğer bir deyişle bilgi basamaklarına göre insan zihninin kendisine, bedenine ve Tanrı'ya dair bilinci artar ya da azalır. Diğer yandan beden çok karmaşık bir yapıda olduğu için, insan zihninin bir bütün olarak bedeni bilme imkânı çok kısıtlıdır; o nedenle zihnin bedene dair bilmediği, fikirler oluşturamadığı pek çok bedensel parça ve o parçalar arasında bulunan ilişkiler vardır. Bu da gösteriyor ki, zihin bedenin tamamını bilme imkanına sahip olsa bile, onu bütünüyle idrak edebilecek bir anlama kapasitesine ya da düşünme gücüne her zaman sahip değildir. Dolayısıyla bedene dair bilinmeyen unsurlar, zihinde "bilinçsiz fikirler" olduğu anlamına gelir. Böylece insan zihninde bedene dair tüm fikirler bulunsa bile, insan zihni bu fikirlerin farkında olmayabilir, yani "fikrin fikri"ni oluşturamayabilir. Bu da bilincin epistemolojik yönünün

bir sonucu olarak insan zihninde hem "bilinçsiz fikirler" in hem "bilinçli fikirler" in olduğunu, "bilinçli fikirler" in de kendi aralarında daha yüksek ya da daha düşük derecede olduğunu gösterir.

Açıkça konuşmak gerekirse, Spinoza'da bilinç, sistemli bir şekilde ortaya konulsa bile, apaçık bir dikkat ve derin bir okuma olmaksızın bu sistemin unsurlarını çözümlmek kolay gözükmemektedir. *Ethica*'nın geometrik düzeni göz önünde bulundurulduğunda bu zorluk kendisini daha da hissettirmektedir. Bununla birlikte Spinoza'nın "canlılık dereceleri" nin kapsamını net bir şekilde ortaya koyamaması, bilince dair herhangi bir tanıma yer vermemesi ve zihnin "bilinçsiz" durumlarını net bir şekilde tayin edememesi okuyucunun bir bilinç teorisini açık bir şekilde ortaya koyması önünde önemli birer engel teşkil etmektedir.

Kaynakça

Balibar, Etienne. "A Note on 'Consciousness/Conscience' in Spinoza's Ethics". *Identity and Difference: John Locke and the Invention of Consciousness*. 203-220. London: Verso, 2013.

Bennett, Jonathan. *A Study of Spinoza's Ethics*. Melbourne: Cambridge University Press, 1984.

Beth, Lord. *Spinoza's Ethics*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010.

Curley, Edwin. *Behind the Geometrical: Method A Reading of Spinoza's Ethics*. New Jersey: Princeton University Press, 1988.

Curley, Edwin. *Spinoza's Metaphysics: An Essay in Interpretation*. Cambridge: Harvard University Press, 1969.

Dağ, Enes. "Spinoza Etiğinde Upuygun Bir Fikir Olarak 'Ahlaki Farkındalık': Bilinç mi, Vicdan mı?". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/3 (Aralık 2022), 1181-1196.

Garrett, Don. "Representantation and Consciousness in Spinoza's Naturalistic Theory of the Imagination". *Interpreting Spinoza: Critical Essays*. ed. Charlie Heunemann. 4-25. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

LeBuffe, Michael. "Theories about Consciousness in Spinoza's Ethics", *Philosophical Review*, 119/4 (2010), 531-563.

Lin, Martin. "Spinoza's Panpsychism", *Routledge Handbook of Panpsychism*. ed. William Seager. 36-43. New York-London: Routledge, 2020.

Marrama Oberto. "Consciousness, Ideas of Ideas and Animation in Spinoza's Ethics". *British Journal For The History of Philosophy*. 25/3, (2017), 506-525.

Martin, Christopher. "Consciousness in Spinoza's Philosophy of Mind". *The Southern Journal of Philosophy*. 45/2 (2007), 269-287.

Miller, Jon. "The Status of Consciousness in Spinoza's Concept of Mind". *Consciousness: From Perception to Reflection in the History of Philosophy*. ed. Sara Heinämaa vd. 203-220. Dordrecht: Springer, 2007.

Nadler, Steven. "Spinoza and Consciousness". *Mind*, New Series. 117/467 (2008), 575-601.

Ponty, Maurice Merleau. *Phenomenology of Perception*, çev. Donald A. Landes, London-New York: Routledge, 2012.

Roca, Della. *Spinoza*. New York: Routledge, 2008.

Spinoza. "Ethics". *The Collected Works of Spinoza*. haz. ve çev. Edwin Curley. 1. Cilt. New Jersey: Princeton University Press, 1985.

Spinoza. "Treatise on The Emanation of the Intellect". *The Collected Works of Spinoza*. haz. ve çev. Edwin Curley. 1. Cilt. New Jersey: Princeton University Press, 1985.

Spinoza. *Tractatus De Intellectus Emendatione – Aklın Islahı Üzerine Bir İnceleme* Latince-Türkçe metin bir arada. haz. ve çev. Çiğdem Dürüşken-Eyüp Çoraklı. İstanbul: Alfa, 2019.

Spinoza. "Letters", *The Collected Works of Spinoza*. haz. ve çev. Edwin Curley. 2. Cilt. New Jersey: Princeton University Press, 2016.

Spruit Leen - Totaro Pina. *The Vatican Manuscript of Spinoza's Ethica, Latin Transcription and Notes*. Leiden-Boston: Brill, 2011.

Wilson, Margaret Dauler. "Objects, Ideas and 'Minds': Comments on Spinoza's Theory of Mind". *Ideas and Mechanism: Essays on Early Modern Philosophy*. 126-140. Princeton: Princeton University Press, 1999.

